

Ka'uyo te chaayo **yu'u maayo.**

Sa'in Sau Ñuu suku 2

Leo y escribo **en mi lengua.**

Mixteco Alta 2

mixteco • ñuu savi • ñu'u savi •
ñuu savi suku 2 • ñuu sau

Tutu nuu ka'u taka tu'un
Libro de lecturas

DIRECTORIO
Esteban Moctezuma Barragán
Secretario de Educación Pública

Rodolfo Lara Ponte
Director General del INEA

Créditos de la presente edición

Coordinación general
Celia del Socorro Solís Sánchez

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega
Carmen Díaz González
Francisco Javier García
Elisa Vivas Zúñiga
Luis Alavez Bautista

Compilación
Oscar Tlalmis Jiménez

Adaptación de textos a la lengua mixteco Alta 2
Jesús Ponciano Ramírez Quiroz
Julián Jiménez Ramírez

Asesoría académica
Víctor Hugo Tolaba

Revisión técnica
Catalina García Pérez

Dirección gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Calidad y seguimiento editorial
Hugo Fernández Alonso

Revisión editorial
Marisol Ruiz Monter
Eliseo Brena Becerril
Laura Sainz Olivares

Diagramación
Ricardo Pérez Rovira

Diseño e ilustración de portada
Ricardo Pérez Rovira

Ilustraciones de interiores
Ricardo Pérez Rovira
Ernesto Arce Ortega
Ricardo Figueroa Cisneros
Juan Jesús Sánchez Muñoz
Ismael David Nieto Vital
Banco digital del INEA

Fotografías de interiores
Pedro Hiriart y Valencia
Greta Sánchez Muñoz
Banco digital del INEA

Leo y escribo en mi lengua. Mixteco Alta 2. MIBES 3. Libro de lecturas. D. R. 2020 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Alcaldía Cuauhtémoc, Ciudad de México. C. P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Leo y escribo en mi lengua.* Mixteco Alta 2. MIBES 3. Libro de lecturas: En trámite

Impreso en México

Suan nani'iyu

Ya'a ñu'u ini Nuu
5

1. Tu'un yu'u 6
2. Iñuka 7
3. Chaa ja kuniri natu'unri jiin 8
4. Nducha ku'a 9
5. Kiti ja ja tu na si'u yo 10
6. Chaa ndito sndiki 11
7. Ndatiun ja kajisiki 12
8. Ñayiu jinu jiin yunu tilu 13
9. Tachi yuku 14
10. Sigarra jiin choko 15
11. Tikoso li'ili ja sna'a nuu ñani ta'an 16
12. Nuu ndeyu 17
13. Yunu ja kajata'an 18
14. Ina jiin cho'o 19
15. Chaa ja kuu ñii 20
16. Suan kasa'a kaka 21
17. Kuayu nducha 22
18. Naja'a mani nde'eyo ja kasa'a ñani
ta'anyo 23
19. Tu'un chaa tiloo 24

20. Chaa jiin kuiñi	25
21. Naja'a sakaa nda'a yunu ja nuña ka ndiki isu	26
22. Isu su'ma kuijin	27
23. Anu jiin chaa xini tilu	28
24. Chaa ndichi	29
25. So'o tikuchi	30
26. Tu'un kuiñi jiin tikoso li'ili	31
27. Ja kajanda'an xraan ini xru'un	32
28. Koo xini uxa	33
29. Che te chaa ndito yuku	35
30. Ñi'i lanchi	36
31. Jaluli ja nikuu nisa'a ndi'i taka nuu ...	37
32. Tu'un ii	39
33. Chaa yua'a te ndesa nikakaku yuu ..	41
34. Sufi chaa sku'a	43
35. Ja nikasna'a tatañuyo nuuyo	44
36. Tortua jiin tijii	46
37. Jako jiin va'u	48
38. Kuu tana jiin yuku	50
39. Staa luli yuchi	52
40. Anu ja ninaa	54

Ya'a ñu'u ini

Tutu ya'a nikuu chiif kakunina jaa kundaani ka'uni, kusii inini te ka'u ni'ini. Nakeja'ani ka'uni kunini ndasa kayaa, ndasa kaisiku ndasa kajani ini taka ñayiu ja kayaa taka ñuu jika. Suni kuenta ni'i, kayoo kua'a ñayiu ja kakuni kutua'a ka'u te chaa yu'u maa. Tutu ya'a kuu ta'an in nuu tutu ja nani Tutu ja chindee ni'i ja kundaani *ka'uni te chaani yu'u maani*, Sa'in Sau Ñuu suku 2.

Tutu ya'a ñu'u tini tu'un jaa nikachaa: taka tu'un ñuu, tu'un ana'a, tu'un ñayiu, tu'un kiti, te suni tu'un ja nachu'un inini. Ka keina ja ka'uni ndikuu, sakua'a suan kuu ka'u va'akani taka tu'un ja kuu ka'u ni'ini te suni na kunini ja kanuu xraan ja kotoni taka noon yoo nuu taka tu'un ja kaka'uni.

Yoo in uu tu'un ja ni'ini nuu tutu ya'a, ja nikasama in ti'i tua kandaa sani nikachaa too xranuu, yoo ja nikasama siu, te tuu nikasamana noo kuni kei to'o ja nichaa; nikajantiunna taka tu'un ja kuu ka'uni te kunini noon ka'an. Nikasamana in ti'i, suan te nuu chaani kuu sa'ani nuu Sa'in Sau Ñuu suku 2, te suni kuu ka'uni te kunini noon ka'an.

**Kakunina ja janta'an xraan
inini tutu ya'a**

1. Tu'un yu'u*

tn jaña'a, nika ja'a nikuta'uri in iso. Nichunteri ini in ve'e luli te ku'an jiiñri ve'eri. Ja niku kauxiu nijuñari yuju'e ve'e luli.

A nikua niyari ve'eri te kayani sani nisndori; ini ve'e luli, yitu yani ini ve'e luli, kisixa ja yu'u ja kenda ki'in.

To'o sa'a te chaa: Eduardo Galeano
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano
Ramírez Quiroz

* Galeano, E. (1989). El miedo. En Galeano, E. (Parafraseador). *El libro de los abrazos*. México: Siglo XXI: 99.

2. Iñuka*

Ka nakani ja in ñuu jika niyoo in tiñuu ja sku'a xraan te jani xaan xini, ninata'u xini te chaa nu tutu taka tu'un ana'a, tu'un luu, natu'un xraan jiin ñayiu, nakani taka tu'un, nijini xraan taka nuu ja yoo ñuyiu, va'a xraan nijini ja uua ta'an nikatetiun ja maa ku chaa ndichi uxa ja yo nuu ñuu, te vina tu kajini ndeu kakuu iñuka cha ndichi.

To'o sa'a te chaa:
Augusto Monterroso
To'o ja nachaa nuu inka yu'u:
Jesús Ponciano Ramírez
Quiroz

* Monterroso, A. (Parafraseador). (2015, mayo 12). Los otros seis. Recuperado de http://www.materialdelectura.unam.mx/index.php?option=com_content&task=view&id=90&limitstart=3#10

3. Chaa ja kuniri natu'unri jiin*

Ja kanu in ñunu chaka ku ja tavayo chaka te nu nikiu xa chaka ini, ka nani ini ñunu.

Ja kanu in nu kajinu iso ku ja tɪnyo iso. Te nu nikajinu iso nuu, ka nani ini nuu jinu iso.

Ja kanu tu'un ka'anyo ku ja ndatu'nyo nou sa'ayo. Te nu nikajiniyo nou sa'ayo, nani ini tu'un ka'ayo.

Ndeu naketa'nri jiin in chaa ja naa ini tu'un ka'an. Jiin chaa mua kuniri natu'unri.

To'o sa'a te chaa:

Chuang-tzu

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús

Ponciano Ramírez Quiroz

* Chuang-tzu. (2000). El hombre con el que quiero platicar. En Chuang-tzu. (Parafraseador). *Sabiduría esencial ZEN*. (3ª edición). Argentina: Troquel: s. n. pp.

4. Nducha ku'a*

Nducha ku'a, suni nani vatali, kasa'a ja kaji'i nuu kanataka ma taraumara ja ka ndatu'un, ka sa'a viko xi kajisiki. Suni kaji'i ja kaja'an ka jakaka nuu inka ñani ta'an ja chindee satiun xi ja ki'in jina'a kinduku kitì yuku. Xi suni kaji'i sinii maa jina'a.

Kajanda'a ini maa ko'o nducha ku'a nu ka yo sî ini. Nu kaji'i te kajisiki te sî xran kakuu ini ndu ñuni.

Sua ini Taraumara.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u:
Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Cruz, C. (Compilador). (2008). *Así cuentan los mayores. Je riká ra'icha ochérame*. (2ª edición). México: ICHEA-ICHC, Doble Hélice Ediciones: 27-28. (Chihuahua y sus regiones. "Relatos, tradiciones, costumbres", s. n.).

5. Kiti ja tu na si'u yo*

Jochi, tata ña'nu, ninakani nuri, ja a yoo xraan kuia in chaa ninani'i in kiti yuku, te tu jini ndasa nani.

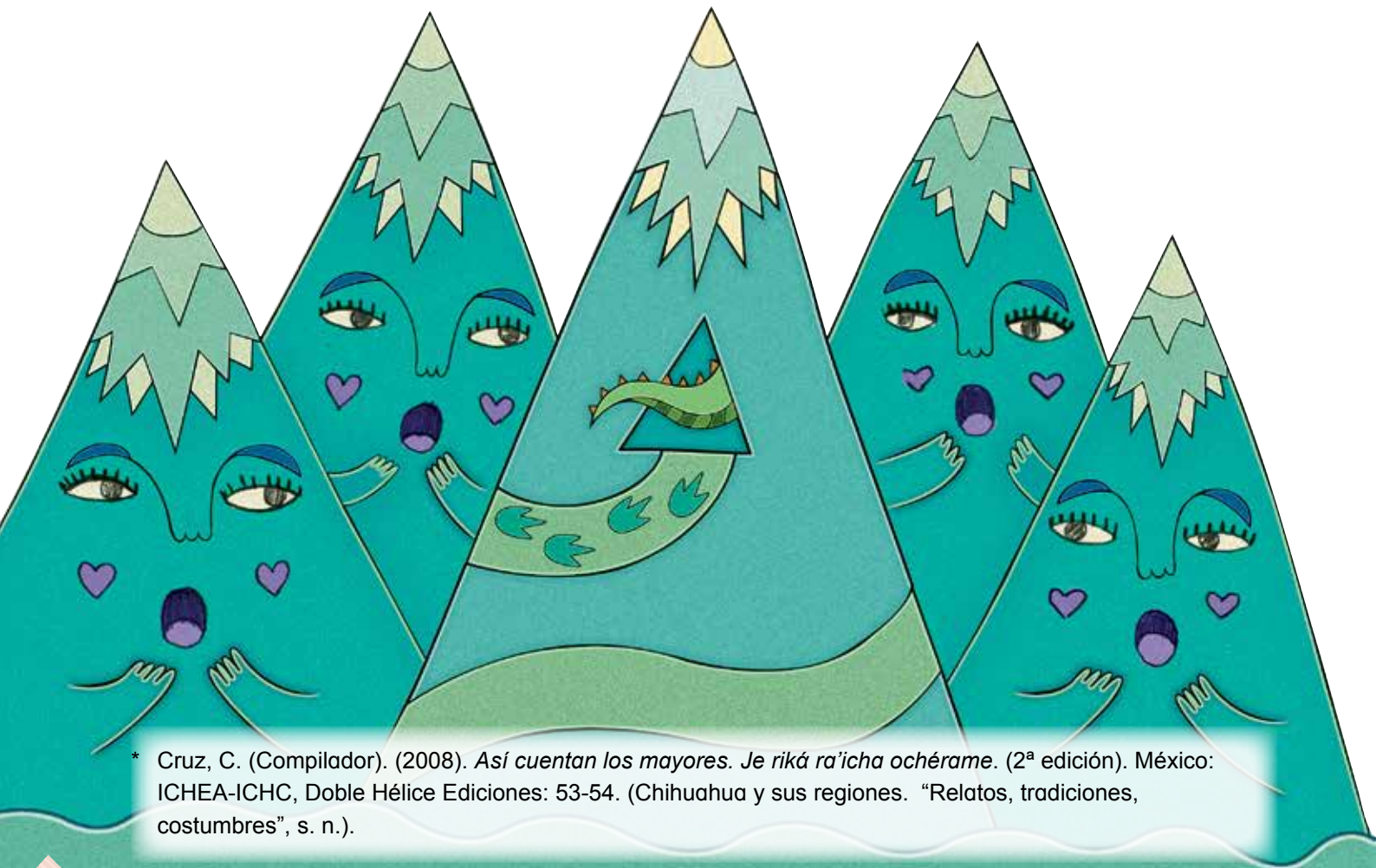
In kiti ja sin xraan kaa, te kanajin ko'oi, te nu jañu sndo kuijin ii.

Te kiti ja “tu na si'u yoo”, niyoo taka nu suku xraan nuu niin tu ku kaa.

Chaa ja nijini nuu niyu'u xraan, te nijinu xraan te nijaa ve'e te ninakani nuu uaa ñani ta'an:

—Cho'o va'a kuniro jina'aro nuu kiti ja sin xraan kaa —nikei, te niin tu nikakuni ki'in.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Cruz, C. (Compilador). (2008). *Así cuentan los mayores. Je riká ra'icha ochérame*. (2ª edición). México: ICHEA-ICHC, Doble Hélice Ediciones: 53-54. (Chihuahua y sus regiones. “Relatos, tradiciones, costumbres”, s. n.).

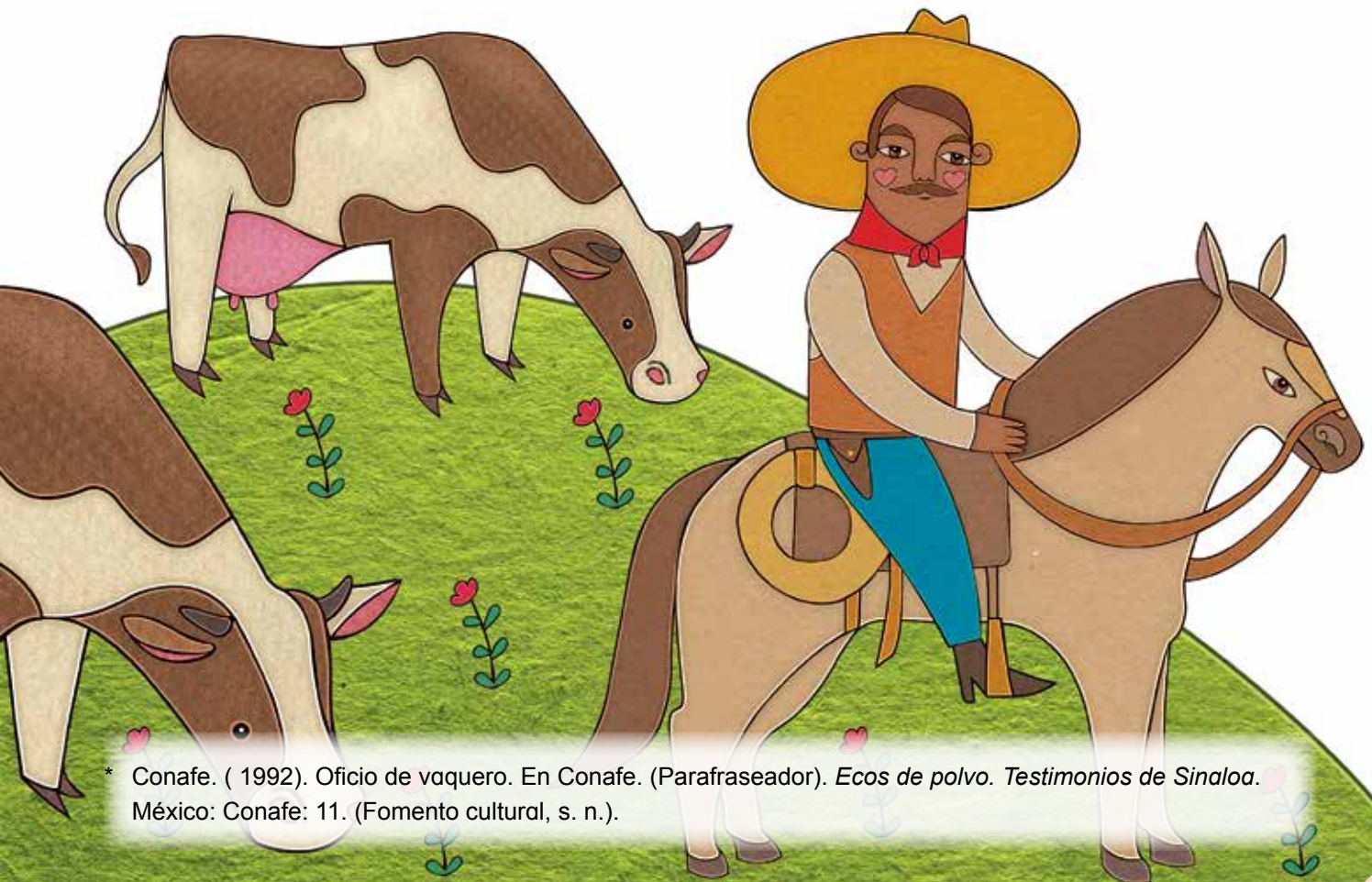

6. Chaa ndito sndiki*

Ƨn tiun ja suni kanuu xraan ku chaa ja kandito sndiki. Chaa ya'a ka yoso kiti ndee xi kuayu, sia; jin yo'o, masti, nujii, pañitu ja kachu'un suku jiin kachini. Sa'ama chaa ja kandito sndiki, vasu ja'an kuia tu nasama xraan.

Tiun ja kasa'a ni'i xraan kua'a te kuita xraanyo, ndekiuni kajika chii yuku kananduku sndiki ja kanaa, kandiso nduanete jiin ducha jiin ñunu nu ñu'u staa nduchi jiin kuñu nu nduu ku kanasnduxi nuu ñu'u. Te yoni tiun ja ka ndito sndiki, ka ja'an jiin ja kaskee xi kananduku nu nikanaa.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Conafe. (1992). Oficio de vaquero. En Conafe. (Parafaseador). *Ecos de polvo. Testimonios de Sinaloa*. México: Conafe: 11. (Fomento cultural, s. n.).

7. Ndatiun ja kajisiki*

Tatañuyo tu nikajisiki jiin ndatiun ja kajaan. Mani jiin ndatiun ja niyoo ñuu nikajisiki. Ndatiun ja nikajisiki tatañuyo niku *jinva*. Nuun datiun ya'a kasa'a u'un yau te kachunde in yunu luli sua'a ichi vee; suni kachaa inka yau te kanasndutu jiin ñuma te kachunde in yu'a luli. Te nu nijinu, jiin yu'a ya'a kastaa te kaskacha'a nu ñu'u. In nika jiin trompo te suni suan kajisiki.

Ana'a taayo suni nikasa'a inka nuu ndatiun ja nikajisiki se'e. Sata'an, niyoo ndatiun ja nikasa'a jiin de'yu tun ja ku in saa luli jiin in yau, te suan nikuu nikatutu jiin, ja uan kaka'anri pitu jiin.

To'o nakani: María López López

To'o nastutu te chaa:

Hilda Guzmán López

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano
Ramírez Quiroz

* Guzmán, H. y Díaz, B.
(Parafraaseadores). (2013).
Juguetes. En Guzmán, H. y
Díaz, B. *Voz y conocimiento del
pueblo Ch'ol*. México: SEP-
CGEIB: 76.

8. Ñayiu jinu jiin yunu t̥ilu*

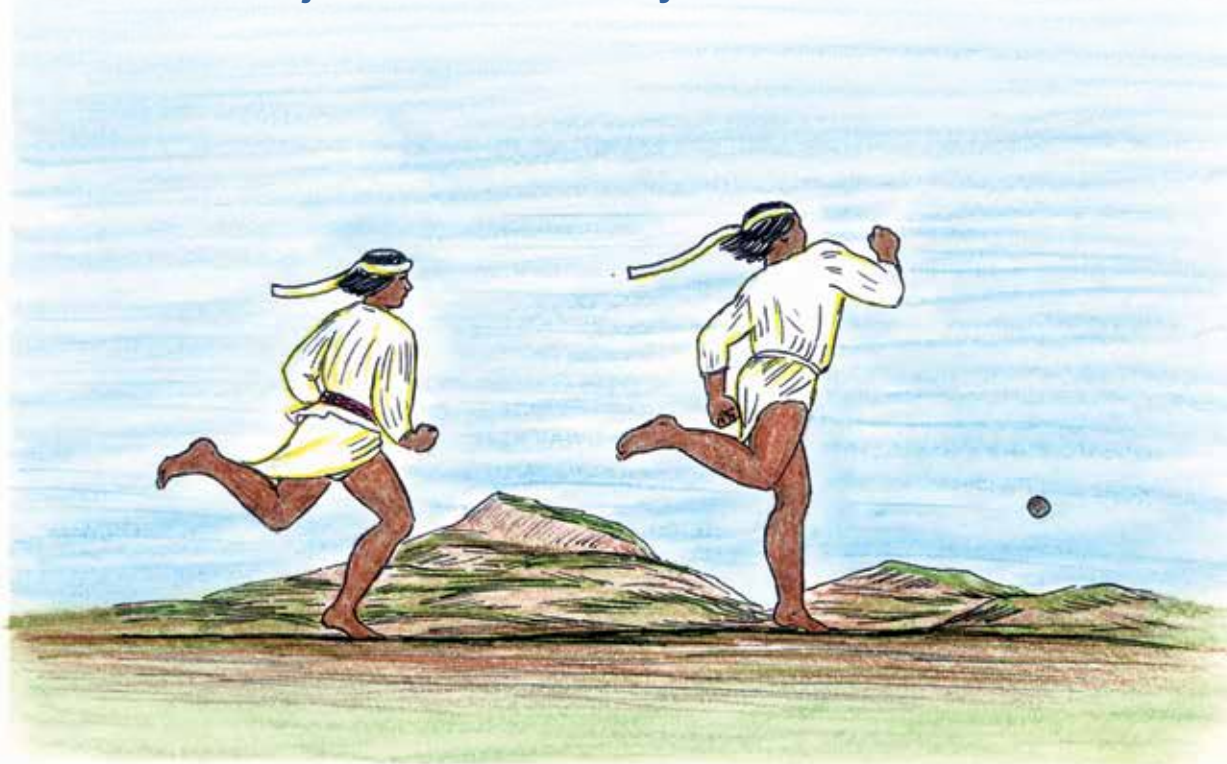
Ja kunuyo jiin yunu t̥ilu, xii *ralajipa*, kuni uuyo ta'an. Te kakana uaa ñanita'a ja yachika va'a koo uu xii kun ja kaskunu yunu t̥ilu.

Yunu t̥ilu kasa'a jiin yunu nukaji, chi ñama. Suni kasa'a jiin yunu ja ndavaka va'a ma ndata nu kajisiki.

Taka chaa ja kajinu kajinda'a yunu t̥ilu maa. Nu kajinda'a inni yunu t̥ilu, tu kuu va'a kunu chi a va'a sna'a te ma kuka kusiki, ja mua mani kandiso uu.

Chaa ja ka nani Taraumara va'a ka jisiki chi jikaxraan sndo ñanita'an. Jinuxraan te skana yunu t̥ilu te nituu kuita. Ja mua mani kunuu.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Cruz, C. (Parafraseador). (2008). Corredor de bola. En Cruz, C. *Así cuentan los mayores. Je riká ra'icha ochérame*. (2ª edición). México: ICHEA-ICHC: Doble Hélice Ediciones: 29-30. (Chihuahua y sus regiones. Relatos, tradiciones, costumbres, s. n.).

9. Tachi yuku*

Kanakani tataña'nu, ja tachi yuku kakuu ñayiu ti'ilu xraan ja kayaa chi yuku, te kajanda'a xraan ini ja kasu'u jaluli yii jiin jaluli si'i. Nu nikaki'in kua'a jiin mani kuñu yi'i isu kaja'an nuu jaluli ja na kee.

Tini jaluli ja nikanaa, ka ka'an ja sa nikajisiku jiin tachi yuku mani isu nikandito, nikaja'an ja yee isu, suni nikayoso, te nikajisiki jiin te tu nikayu'u.

Te nikuu tini kiu te ñayiu ti'ilu nika yatu'un jaluli nu kakuni nde'e taa, te suani, nikasndo chi' yuku.

Tini ñayiu si'i jiin ñayiu yii ja nikasnaa se'e kanakani ja sa nikanani'i se'e, ka ji'i xraan soko te ndiyina kakuu jina'a.

To'o sa'a te chaa: Benjamín González

To'o ja nachaa nuu inka yu'u:

Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* González, B. et al. (Parafraseadores) (2004). Los duendes. En *Las historias de los viejos. Anayáwari Irétari*. México: La casa de las mujeres: 10.

10. Sigarra jiin choko*

Viko yu'a, choko tava nuu ndikandii ndi'i triu ja nistutu viko sau. In sigarra ja ji'i xraan soko, nijini nuu triu te nitu'a nuu choko te nikei jini ja na ku'a ti'i ja kee, te choko nikei jini:

—Te sa ruu satiunri ro'o noon nisa'ro.

—Te sigarra nikei ja maani nijitani nijika chi yuku —nikei sigarra —ja mua tu nikuu stuturi ndeyuri.

—Te nu mani nijitaro viko sau te vina ja yoyo viko yu'a— nikei choko—, kacha'a vina ja vijiin sa'a —te ninastutu triu, nijaku xraan chi sigarra kuxi xraan.

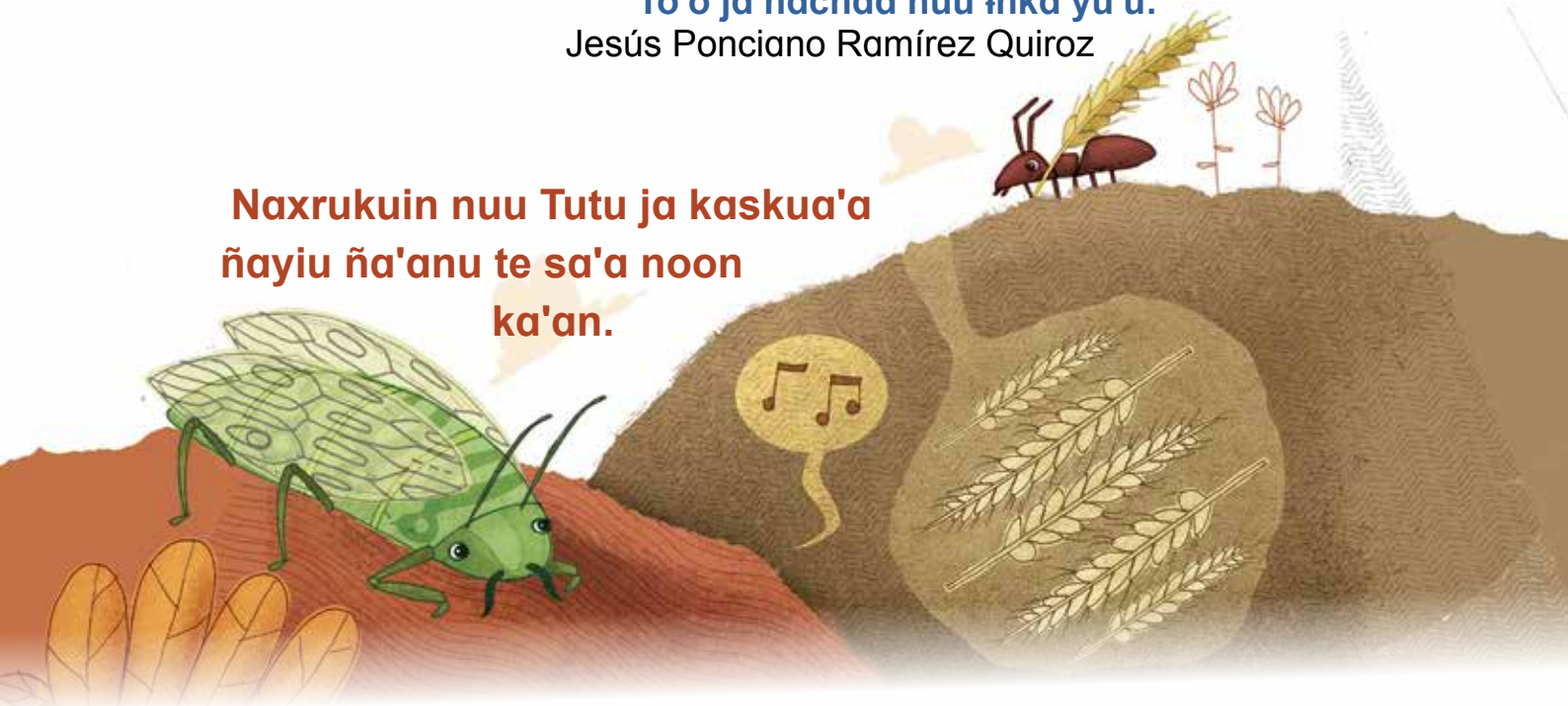
Satiunyo va'a kuñuva'yo jate maa kumani ja keeyo. Chaa kuxi mani jika nuu te jika nuu inka ñayiu.

To'o sa'a te chaa: Esopo

To'o ja nachaa nuu inka yu'u:

Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

**Naxrukuin nuu Tutu ja kaskua'a
ñayiu ña'anu te sa'a noon
ka'an.**

* Esopo. (2010). La cigarra y la hormiga. En Esopo. *Grandes de la literatura. Fábulas*. (2ª reimpresión). México: Editores Mexicanos Unidos: 15-16.

11. Tikoso li'ili ja sna'a nuu ñani ta'an*

A nikuna'a xraan, in kiu ja ñi'ini xraan, chaa ja kunu nuu ve'e sku'a nikiu ini ve'e nuu kande tikoso li'ili sna'a nuu tikoso li'ili luli ndasa kata jina'a, te ma ora ka'an jaa tachi tikoso li'ili ku ja va'aka te ja luuka nuu ndi'i tachi kiti ja yoo, chi tachi ja jita kenda chii ndiji ja kani jiin chií, te saa ñaa xraan kajita chi jiin yoo kajita, chií yooyo niasu ja kata luuyo jiin kuu.

Te chaa ja kunuu nuu ve'e sku'a, ku in tikoso li'ili ja a niyii xraan te ndichi xraan, suan ku kei te skanda xini te kua'an, chi nijini ja ndi'i yoo sani yoni sa niskua'a maa.

To'o sa'a te chaa: Augusto Monterroso
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Monterroso, A. (Parafraseador). (2015, mayo 12). El grillo maestro.
Recuperado de <https://bit.ly/2IU8yx2>

12. Nuu ndeyu*

Kakei ja nu ndeyu te ka'an sau tu va'a ja kundiyo chi yunu xi chi nain kaa. Ma kutinyo mastii chi ka'mu yo'o, chi staa taja. Suni makuu kundiyo chi yunu sata'an yukuñu, chi chii mua yi'i tindaku te mua ku ja nduku taja. Yuku ñuu uan suku xraan te yu'uyo jinu taja uan sikiyo te kuuyo.

Kakei ja nu nikeja'a sau ka'an, chi va'a xraan ja ku'niyo in sa'ama kua'a xini jaluli yiki, Te in sa'ama tuun. Nu se'e ja ku uu yuva'ayo. Chi nuu maa kukotoyo xini jaluli yiki chi taja stuji. Nu uan ku te jaluli yiki ka keja'a kande'e xraan chi tu nikanditoyo.

To'o sa'a te chaa: Hilda Guzmán López

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Guzmán, H. y Díaz, B. (Parafraseadores). (2013). Relámpago. En Guzmán, H. y Díaz, B. *Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol. Ity'an yik'oty iñatyibal ajCHolo'*. México: SEP-CGEIB: 77.

13. Yunu ja kajata'an*

Kanakani tatañuuyo ja a yo xraan kuia, ndi'i nu yunu nikaku mani ñayiu suku xraan ja nikayaa in ñuu, nu ñu'u nu kayaayo vina.

In kiu, ñayiu uu ñuu nikajata'an, jiin yunu te yuu nikakana xraan xinita'an jina'a. Ja xraan kakana te ñayiu inka ñuu nikajaa te nikasasin, te in nunii te ndi'ini nikandu yunu.

Kanakani tatañuuyo ja ñayiu ja nikatuji ja nikajata'an, nikanduu yunu tikichi chií ñaa xraan kandaa soo, te ñayiu ja tu nikatuji kakuu yunu looi, suan nikuni ndoso ja kuu. Va'a na kuni ñayiu ja ma kuta'nka jina'a.

To'o sa'a te chaa:

Benjamín González

To'o ja nachaa nuu inka yu'u:

Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* González, B. et al. (2004). *Las historias de los viejos. Anayáwari Irétari*. México: La casa de las mujeres: 8.

14. Ina jiin cho'o*

Ina: Gruuuhhh, gruuuhhh.

To'o nakani noon nindaku: In kiu, in ina skisi maa, te nijiniso'o ja ninde'e.

Cho'o: Uaiiiiii, uaiiiiii.

To'o nakani noon nindaku: Nanduku ndeu kaya ja nde'e te nijiniso'o ja nika'an:

Cho'o: "Ma ka'niro ru'u, ma kiyi'i kari ro'o."

To'o nakani noon nindaku: sa nikani'i ina ja'a. Nijini ja cho'o a ji'i jikuu chi tu kuu kuantachi.

Cho'o: Uaiiiiii, uaiiiiii.

To'o nakani noon nindaku: Te ja nijini nuu, nikunda'u ini nuu cho'o, te ja mua ka kei, ja ndikiuni ndiso cho'o ja'an jiin.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

**Naxrukuin nuu Tutu ja kaskua'a ñayiu
ña'anu te sa'a noon ka'an.**

* Ac Chi, S. G. et al. (Parafraseadores). (2002). El perro y la pulga. En Ac Chi, S. G. et al. *K'aayo'ob yéetel tsikbalo'ob. Cantos y cuentos en maya*. México: SEP: 50. (Libros del Rincón, s. n.).

15. Chaa ja kuu ñii*

Ana'a niyoo in chaa ja nika'ava xraan, sa'ama nikuu mekuui, natin ta'ana jiin ñii, te siki ñii ka ya koo ka'ava. Taka ñayiu ja kajini nuu ka kujika chi kakukini ini jina'a.

In kiu chaa ya'a nitu'a nija'an xini ñuu te nikei jini ñayiu xini ñuu ja na chindee sdonda ka'ava ja ya siki ñii. Te ku'a ka'va kuta'u ñayiu ja chinde chi va'a ja chu'un nuu ndeyu.

Niin tu nikakuni chindee: Ndas chu'nyo ka'va nu ndeyu. Te chaa ya'a ku'an ii kuanduku inka ñayiu ja chindee sdonta ka'va.

Sua niyoo ja mua yo'o ja kakuyo rarámuri tu na ñii kayuva'yo, te kaja'anyo inka ñuu ka jakuanyo ñii jiin xu'un ja kani'iyó ja ka satiunyo.

To'o sa'a te chaa: Benjamín González
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* González, B. et al. (Parafraseadores). (2004). El señor sal. En González, B. et al. *Las historias de los viejos. Anayáwari Irétari. Chihuahua, Karí Igómari Níwara*. México: La casa de las mujeres: 12.

16. Suan kasa'a kaka*

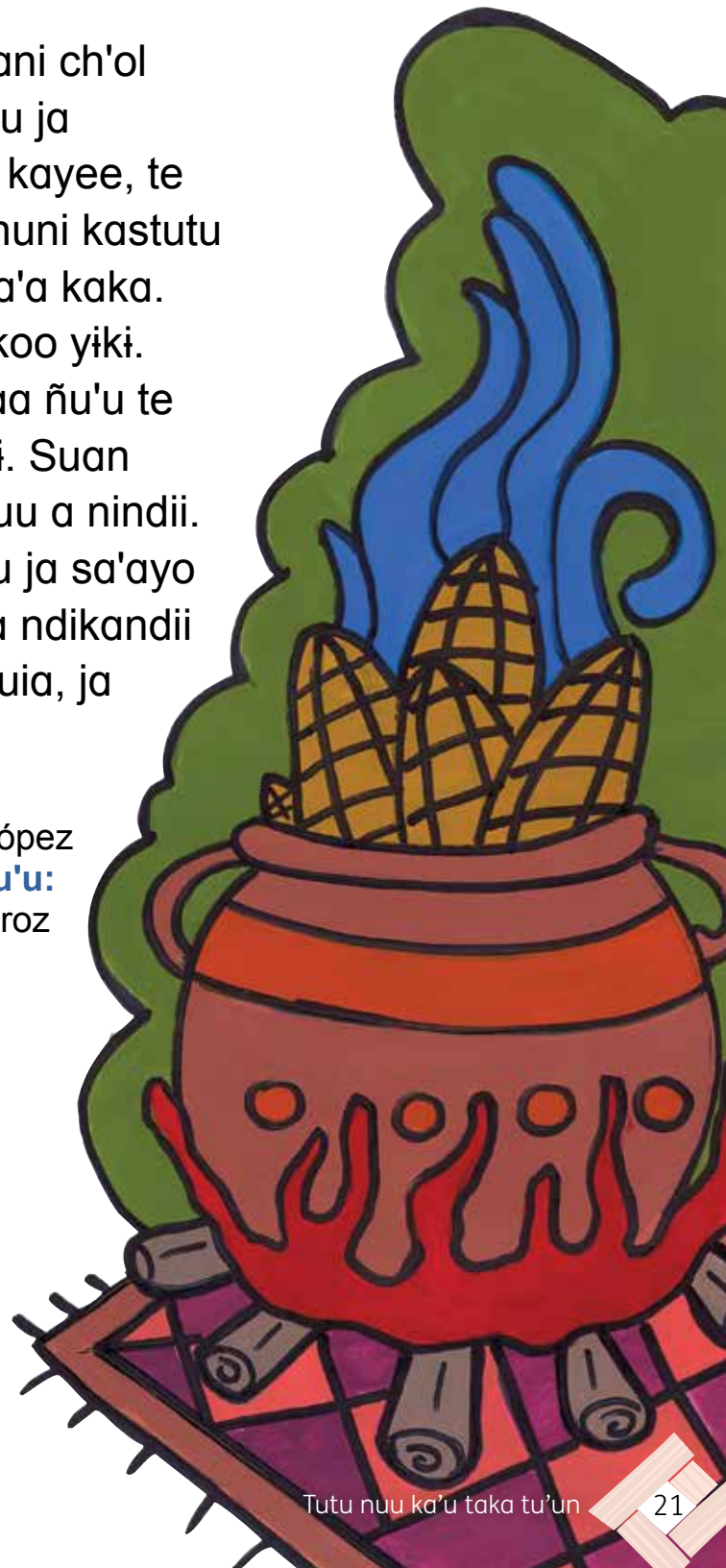
Ni ana'a Nana ñuuyo tu kajaan kaka ja kajantiun ja cho'o nunija'a te nduxa. Mani maa ka sa'a jiin soo koo yiki.

Koo yiki kuu ndeyu ndi'i ñuu ja nani ch'ol kayaa ini yucha, uan tinyo. Yoo ñayiu ja kajantiun in iñu ja katava kuñu ini ja kayee, te inka ñayiu kaja'aña su'uma luli. In jinuni kastutu kua'a yiki íu koo yiki te kakeja'a kasa'a kaka.

Ka jantiun nduku, sañii te yiki iu koo yiki. Kajein va'a nduku jiin sañii, te kachaa ñu'u te nu nikayu va'a kachu'un yiki koo yiki. Suan kasndoo na kayu ni ñiñu te jooka nuu a nindii. Jaña'a kanachii te ka ndiko. Nini kuu ja sa'ayo in kiu ja tu na viko yoo, na koo kua'a ndikandii suan te na kenda va'a. A yoo xran kuia, ja suan ka sa'a kaka ja scho'o nuni.

To'o sa'a te chaa: Hilda Guzmán López
To'o ja nachaa nuu inka yu'u:
Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Guzmán, H. y Díaz, B. (Parafraseadores). (2013). La elaboración de la cal. En Guzmán, H. y Díaz, B. *Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol. Ity'an yik'oty iñatyibal ajCHolo'*. México: SEP-CGEIB: 39.

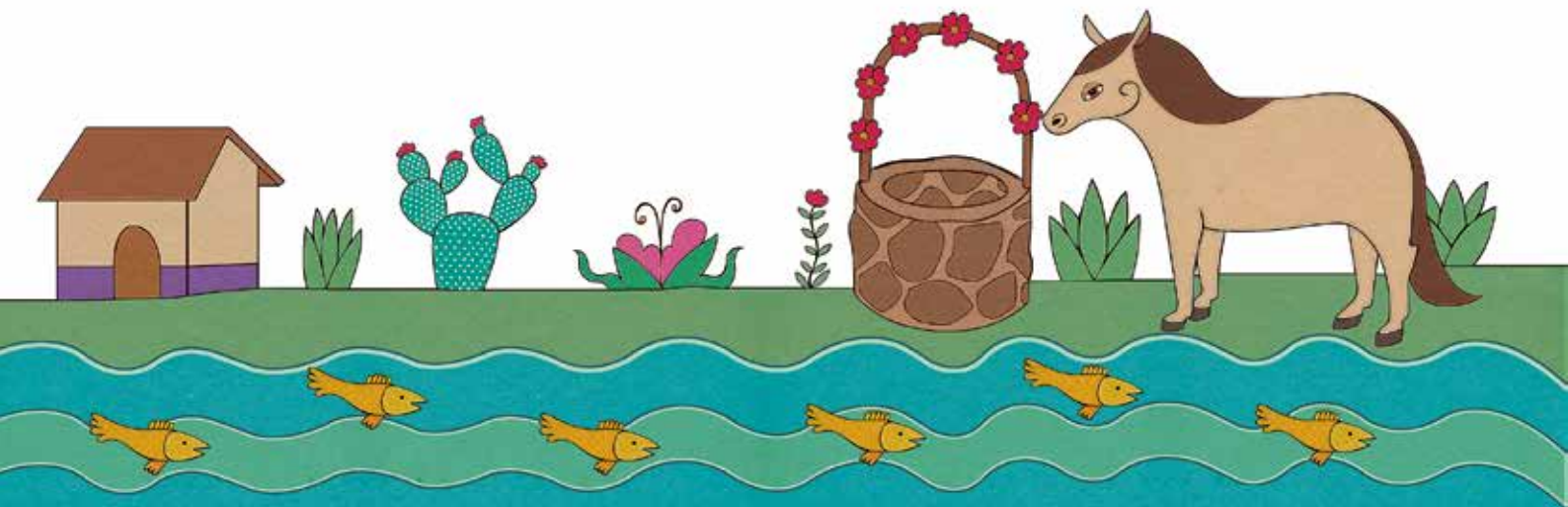
17. Kuayu nducha*

Ƨn ja'a ni nakani nanañuri ja ma jina'a ni kaya yani yu'u yucha ka'nu, ja'aka yucha mua ñuu nu yari. Ma xa ni yuva'a kini jin chun; suni ni jitu xa nuni. Te ja ja'a jande'e itu ja'a suachi yu'u yucha. Te in kiu, ña'a xa ku'a te ni ja'a yu'u in soko.

Te ni jini nu in kuayu kuiji te nindo nde'e ndichi ki'i kuayu. Te in sanani, kuayu niskanani ma nu soko ja kuna xa. Ja tu kajini ku ja ndeu vei kuayu chi ni in nayiu yani mua tu kayuva'a kuayu. Ja mua ke nanañuri ja yucha ya'a yuva'a in kuayu kuiji ja ndito. Suni sua kaka'a nayiu ña'nu ma ñuu ya'a; nayiu ja a ni kaji'i kake ja yo ndia in kuayu kuiji ini soko.

Mari jina'ari chi tu kajichiri nu kayaa soko mua, luxa ka, te kayu'uri ja kenta kuayu kuiji nuri.

To'o sa'a te chaa: Bernabé Díaz Gómez
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

* Guzmán, H. y Díaz, B. (Parafraseadores). (2013). Caballo de agua. En Guzmán, H. y Díaz, B. Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol. *It'y'an yik'oty iñatyibal ajCHolo'*. México: SEP-CGEIB: 93.

18. Naja'a mani nde'eyo ja kasa'a ñani ta'anyo*

Cha'anka te ki'u va'a te in kangrejo nducha vixi vi'i vi'ina kanda jika nuu ñu'u te nuu nducha chii nikuita ti'i. Te yanini nika'an jiin in koo ndiki:

—Ñani... ndeu ki'inro xraan yachika jikaro ja ti'ina te kaku'unro ru'u, ja tu kutu'aro kaka va'aro ja mani jikayataro.

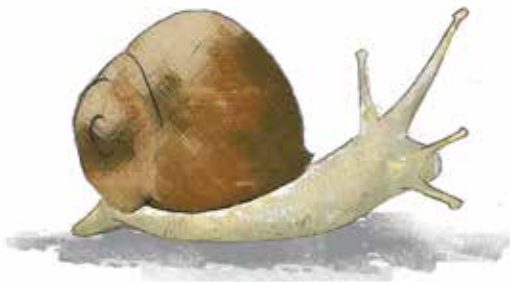
Te kangrejo, nikiti ini, te ninaxrukuin te nikei nuu koo ndiki:

—Ndee ro'o cha ti kuinko niyii. Ru'u jikandori, maaro ku in soo ja tin ini ichi.

Sa yoo jiin taka ñayiu, ja tu ki'inyo tu'un ja kaka'an ñani ta'anyo, ja tu ki'inyo tu'un ñani ta'anyo nuu kaka'an nuuyo, naja'a mani nde'eyo ja tu kasa'a va'a ñani ta'anyo.

To'o sa'a te chaa: Mario Molina Cruz

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Molina, M. (Parafraseador). (2007). ¿Por qué sólo vemos el defecto ajeno? En IEEA-Oaxaca. *Nuevos horizontes. Antología de cuentos zapotecos*. México: IEEA-OAXACA: 92 (Voces de un pueblo, s. n.).

19. Tu'un chaa tiloo*

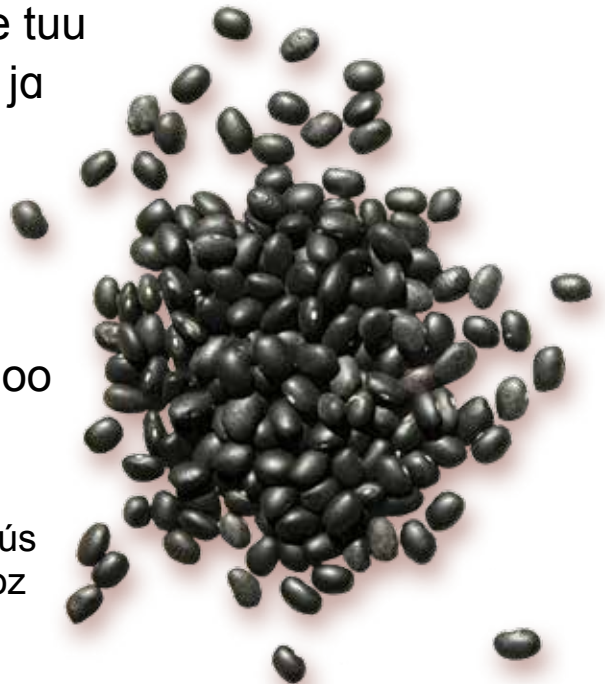
Ñayiu ana'a, kanakani ja niyoo in chaa tiloo ja suku xraan, ja xraan ni'i ka, te taka ñayiu ka kei jini Kanoko. Yaa chii in kava ka'anu ja kayaa siki in yuku.

In kiu, Kanoko nikiyaa se'e ñayiu ja kanani taraumara. Nijinu kua'a jiin ichi kava nuu yaa maa, te nija'ni, nisa'a ndeyu jiin te niyee.

Nija'a ku'a kiu te nikajani ini ndesa sa'a jina'a ja ka'ni chaa tiloo, te in chaa, nikana na kee nduchi ja nicho'o. Te chaa tiloo nikei ja kuu, te tuu nija'a nduchi va'a nuu, nija'a nduchi ja tu va'a na kusu. Te chaa tiloo niyee, te niki'in kue'e.

Kanakani ñayiu si'i te ñayiu yii ña'nu jina'a ja taka ñuu yani, ka jini so'o ndasa nikana jiin xraan chaa tiloo ja niyee jaluli, te kueni kueni niji'i.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús
Ponciano Ramírez Quiroz

* Cruz, C. (Compilador). (2008). El gigante. En Cruz, C. *Así cuentan los mayores. Je riká ra'icha ochérame*. (2ª edición). México: ICHEA-ICHC-Doble Hélice Ediciones: 55-57 (Chihuahua y sus regiones. Relatos, tradiciones, costumbres, s. n.).

20. Chaa jiin kuiñi*

Uu ñayiu ja nikayaa in ñuu luli nuu tukuti ja keeyo. Ja uan kuu, ja nikenda in chaa nija'an ichi yuku te niketa'an jiin uu kuiñi ja kajika jiin se'e. Te chaa ya'a nijani ini te nisa'ani, nindava te niinkuitaka in da'a yunu te nijini so'o ja kuiñi ka'an ja nuu in ñuu jika xraan in ñayiu si'i katu iina nuu jito ja ku'u xraan, te to'o ja kasa'a tana kakei ja maa nduva'aka.

Te skaa, in kiti ja ti'u niñi ti'u niñi to'o si'i akua te to'o si'i ya'a kuka xraan, te cha'u ku'a xraan xru'un nuu in ñayiu ja ku sa'a tana.

Te nikakuu jika kuiñi kuakoyo, te chaa ya'a ninuu xini yunu te nija'an ñuu nuu kayaa ñayiu ja ku'u, niskanda jito te nindava kiti ja ti'u niñi nikenda; te chaa ya'a nija'ani te to'o si'i ya'a ninduva'a. Te to'o si'i ya ninakuanta'u xraan nuu chaa ya'a te nija'a xraa xru'un nuu, te chaa ya'a nikukuka xraan.

To'o sa'a te chaa: Justina Flores Flores
To'o ja nachaa nuu inka yu'u:
Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Flores, J. (Parafraseadora). (2008). El señor y los tigres. En IIEEA-Oaxaca. *Nuevos horizontes. Antología de cuento mixe*. México: IIEEA-Oaxaca: 42. (Voces de un pueblo, 3).

21. Naja'a sakaa nda'a yunu ja nuña ka ndiki isu*

Ƨn ja'a, in isu ninaketa'an jiin in ndiyo'o. Nduxi xraan isu uan chi ñama xraan nuu jinu te nikei jini nuu ndiyo'o:

—Kunuyo ñani ndiyo'o, na nde'eyo ndeu jaa xra'anka. Ja jaa xranuu kuu ña'anuka. Chi a jiniri ja tuu kaxraanro kunuro. Noon sa'aturo ja ti'ilu ñii kaaro sa kaa in ndiu luli kaaro.

—Ve, cho'o kunu nusaa —nikei ndiyo'o nuu isu.

Nakeja'ayo kunuyo nusaa nikei te jinu isu kua'an, te nikachi'i xini ja'a, nindua, te nuu nijinu xini, te nikakunduji ndiki chií ñu'u te nindata uu.

Ja uan kanuña ndiki isu saa kaa nda'a yunu suan kandaa.

Uu ja'a niski'in isu: tuu nijaa xranuu, te nikasama ndiki, ja kandaa ndoo ii, te ja nindua nikanuña.

*Ja uan tuu va'a ja nduxriyo
nuu taka ñanita'anyo.*

To'o nakani: Hipólito Bruno Flores
To'o nastutu te chaa: Abad Carrasco
To'o ja nachaa nuu inka yu'u:
Julián Jiménez Ramírez

* Conaculta-DGCPi. (1995). *Relatos tlapanecos. Ajngáa me'pha a*. México: Conaculta: 59. (Lenguas de México, 13).

22. Isu su'ma kuijin*

Sa nikachaa *kumiai* yuku toto, nikasinu tu'un ja ki'i suachiya'a te suachimua ja nduku ja kee. Ñu'u ana'a mani ndua'a kaku, namaxa te in xa nuyuxa; yachini nikakan viko yu'a te viko kiji.

Kumiai ni kasa'a masu ina, te ni kaka'a *jat* nu yu'u ma, te suni ni kasa'a masu inka kit̃i, sani kaku isu su'ma kuiji, ja ku kuñu te leche.

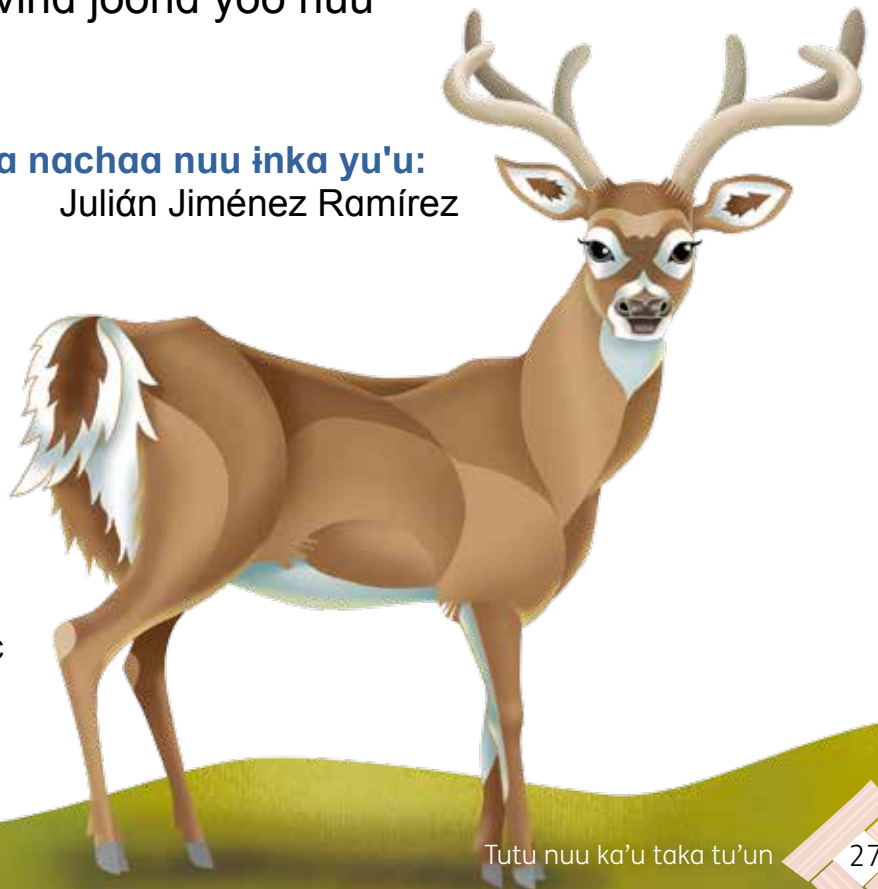
Isu su'ma kuiji ti'iluni te luxaa isu ku chi ndeya xa chiif yuku toto Ñuu Vaja Kalifornia. *Kumiai* katin ja kayee, suni kandito, xaa ni kaku ini. Ni va'a xaa ni kayaa inni ñu'u jin te suni jin inka kit̃i, sani kajisiku jin ñani ja inni naa jina'a.

Sa nikacha “ñayiu sa'an stila” nika tiu xraan, nikatiu ja kañani jina'a, mani ja nakee ja cha ndichika kaku jina'a, sani ku vina jin r̃i yuku.

Isu su'ma kuiji tua nuu yoo xraan, te ja nikakaku nikakanu kua'an koyo ichi ninuka, te vina joona yoo nuu yuku toto.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u:

Julián Jiménez Ramírez

* Conaculta-CNDCI-ICBC. (Parafraseadores). (2007). El Diablito. Los kumiai, pacíficos trashumantes. En Conaculta-CNDCI-ICBC. *La rumorosa. Donde las piedras nos miran*. (2ª edición). México: Conaculta-CNDCI-ICBC (fragmento): 19-20.

23. Anu jiin chaa xini t̥ilu*

tn ja'a in chaa ninaketa'an jiin in anu te nikeijini:

—Vina te kuakari ro'o.

—Ma kuakaro ru'u —nika'an chaa uan.

—Naxukuinri ja ku una kiu, nusaa te kunyakari ro'o.

Ja ninaxrukuin ja kuano'o ve'e chaa uan ninakani nuu ñasi'i ja in anu jikuu ja kuaka ki'in jiin. Te ñasi'i nikeijini:

—Ma kuaka ro'o, chi saa nijini nuuro ja katichaa xiniro, te vina sa'a liiro xiniro te maa nakunika ro'o.

—Yuva'a nusaa —nikei chaa uan.

Ninasete xini. Nijaa kiu, nichaa anu te yatu'un ndenu iya chaa uan.

Nikakei jini ja tu nuu iyaa.

—Nusa, nu tu na iyaa xini t̥ichaa uan, vasu xini t̥ilu ya'a kundari ki'inri jiin, —nikei anu uan.

To'o sa'a te chaa: Josué Hernández González
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

**Naxrukuin nuu Tutu ja kaskua'a
ñayiu ña'anu te sa'a noon ka'an.**

* Hernández, J. (2001). La muerte y el pelón. En Ramírez, E. (Adaptadora). *Cuentos de engaño, para hacer reír y fantásticos*, México: Conafe: 27. (Hacedores de las palabras).

24. Chaa ndichi*

Ayoo kuia, in to'o ñuuri nistutu una chaa suchi ja ñuu ja nani Yalina, ja sa'a in yaa nuu kacha'a kun jasi'i, te kun jayii te kacha'a nuu in viko ja kasa'a ta'an kuia ñuu uan.

Nijani xraan ini to'o uan ndesa kunani yaa ja kacha'a uan. Kanakani to'o ña'anu ja to'o uan ninduku'un ini ja uu xi uni ñuu yani uan kajakoyo viko, te suni ñuu maa, suan nitava si'u yaa uan te vina nani yaa kuu ñuu suan nikuu, te vina nuu kandeyo ja kaicha'a yaa uan, nduku'un iniyo ndesa kaa sa'ama taka ñuuyo.

Suan nisa'a to'o uan, nuu kajiniyo ja kaicha'a, nduku'un iniyo sa'ama ja kañu'u ñayiu taka ñuu. Suan nisa'a ñani ta'anyo uan yaa nuu kañu'u sa'ama kun ñuu uan.

Ƨn jasi'i te in jayii kañu'u sa'ama ñuu nani San Juan Jukila Vijanos, uuka ta'an ñayiu vikoyo ñuu ja nani Mixe, te uuka ja ñuu ja nani Vetasa, te uuka kañu'u sa'ama ñuu Yalina.

Suan kuu yaa ja nakuni'i kun ñuu.

To'o sa'a te chaa:

Apolonia Matías González

To'o ja nachaa nuu inka yu'u:

Julián Jiménez Ramírez

* IEEA-Oaxaca. (2007). Nuevos horizontes. Antología de cuentos zapotecos. IEEA-Oaxaca: 22. (Serie narrativa Voces de nuestros pueblos, s. n.).

25. So'o tikuchi*

Jika ñaa jika ñuu in ja'a in va'u te nijaa ve'e nuu yaa in tikuchi. A nikua te nikakeja'a kanatu'un, te a kua kiuka.

Tikuchi uan a kaji'i xraan ñua'ana te va'u tu jini, te kanatu'un xraan. Te nitava ini tikuchi te niki:

—Na cho'o kusuyo. Ma kuu keiri kuniro ja ndoro jiinri jina'ari, chi tu kañuva'ari niin sa'ama luli ja kuanuri nuuro ja kundiro. Chi ru'u jina'ari nuu kakixiri ka jeinri so'ori onte nuu ñu'u: chi nuu in so'ori kandukavari te jiin inka kasa'uri maari.

—Sunu ru'u kixiri sa kakixiro, te tu noon kuu, kei va'u.

Ndi'i nikandukava siki in so'o te nikasa'u maa jiin inka. Nde'e va'u jindii te jikuu ja ndukava suan suni, te kanajiin xraan ta'an staa so'o, chií tau'u. Suan jikuu sa'a, te nikakei jini ja kajini Ja in va'u tu kixi suan.

—Sia so'oro uan, te kiu ndukava ma'añuri ya'a jina'ari. Suan nindi'i tu'un ya'a.

To'o sa'a te chaa:

Armando Octavio

Islava Meza

To'o ja nachaa nuu

inka yu'u: Julián

Jiménez Ramírez

* Islava, A. O. (2013). Las orejas del murciélago. En Ramírez Castañeda, E. (Adaptadora). *Conejo y coyote*. México, Conafe (versión electrónica): 49. (Hacedores de las palabras).

26. Tu'un kuiñi jiin tikoso li'ili*

Niyoo in ja'a in kuiñi ja jika ichi in yuku, te nikaña: “chor, chor”.

Kei te niyu'u te kuiñi ni kei:

—Noon kuu Satu'un in kiti ka'anuka kuu, te nuu jiku ja ka'ani ru'u.

Nitua'aka te nijini ja kaña nuu in da'a yunu ja niichi te nikei:

—Maaro kuu. Ja kuachi ro'o niyu'uri; nukuniro ja kuata'anyo ya'a jindiiri.

In tikoso li'ili kuu ja skaña, te kuiñi nikei cho'o kuata'an.

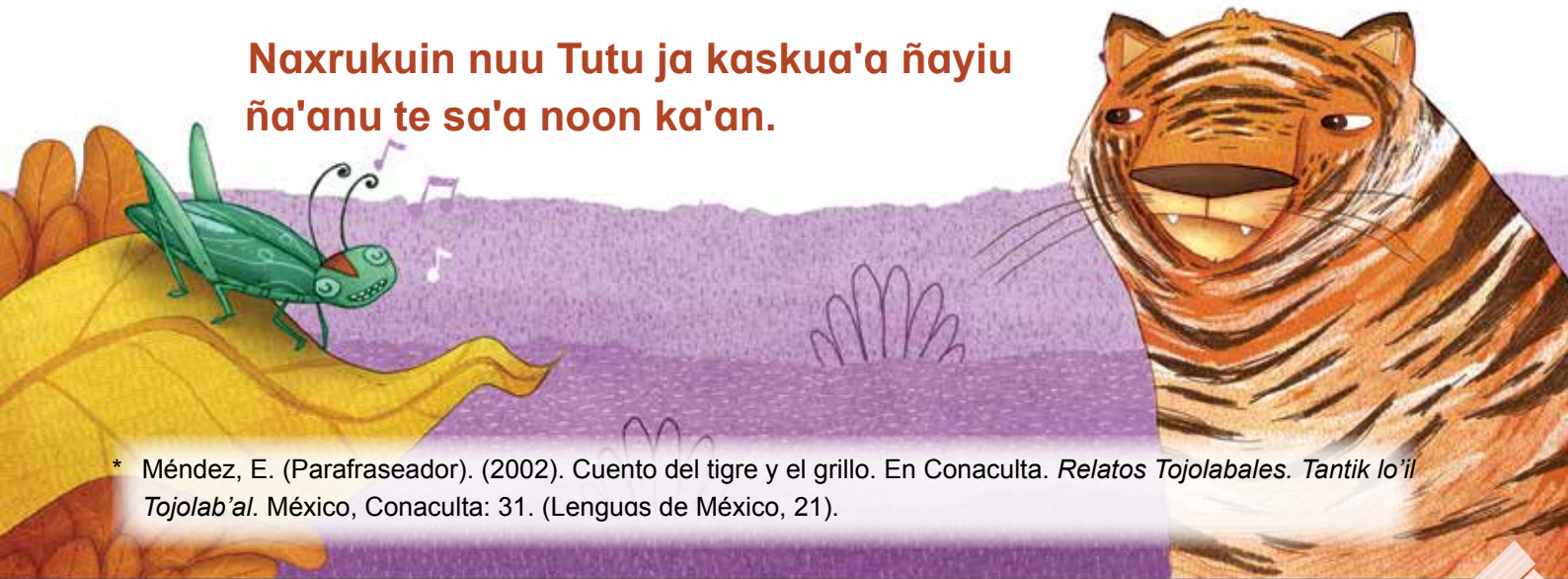
Nikaja'an nuu in yucha. Cha'anka tikuaata'an jina'a te nikananduku taka ñanita'an.

Nikana kuiñi ndika'a, kini yuku, va'u, yi'i, te ñanita'an tikoso li'ili, kakuu tindaka te chuku luli.

Nikakeja'a kajata'an, te ndi'i ñani ta'an kuiñi nikajinu kaja'an chi nikatuu ñanita'an tikoso li'ili, te nikakusi xraan ini chii nikakundee jiin jina'a.

To'o sa'a te chaa: Ermelindo Méndez Méndez
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

**Naxrukuin nuu Tutu ja kaskua'a ñayiu
ña'anu te sa'a noon ka'an.**

* Méndez, E. (Parafraseador). (2002). Cuento del tigre y el grillo. En Conaculta. *Relatos Tojolabales. Tantik lo'il Tojolab'al*. México, Conaculta: 31. (Lenguas de México, 21).

27. Ja kajanda'an xraan ini xru'un*

Jachari nuu ñu'uri, ja kasuri nuu keta'nri jiin ñanita'nri, ninani'ri nu yuva'ri ita, in kisi chitu ii xru'un ana'a.

Tu nijitu iniri xru'un, ja nijitu iniri ku ja naja'a ninani'iri, tu kuiti jitu iniri xru'un te nija kuñuva'ari ndatiun, te ninatavari kisi xru'un.

Nitavari xru'un te ninaku'ari, chi kandaa cha'an.

Te sa jeinri nuu mesa ja a ninaku'ari, nika'uri. Xru'un ku'a xraan ku. Te ja niku kiu, nikeja'ari jani iniri taka na ndatiun ja kuanri jiin xru'un ja ninani'iri.

Jani iniri ja ndasa sa'a in chaa ja janda'an xraan ini kuñuva'a xru'un nu nani'i xru'un ya'a. Ja mua ru'u tu nijanda'a iniri kuñuva'ari xru'un.

Vina nicha in chaa ja ya yaniri jiin yatu'un xru'un. Kei jiniri ja xru'un mua tatañu nichunduji, te kei ja na nakua'nri nuu.

Nijaku xraanri te niskunuri ku'an. Nu tu nijika yachi xru'un nuuri, chi kua'ari kuta'u, chi ru'u ja tu janda'an iniri ku ndatiun ja janyo jiin xru'un, te tu janda'an iniri ñayiu ja jinda'an xraan ini xru'un.

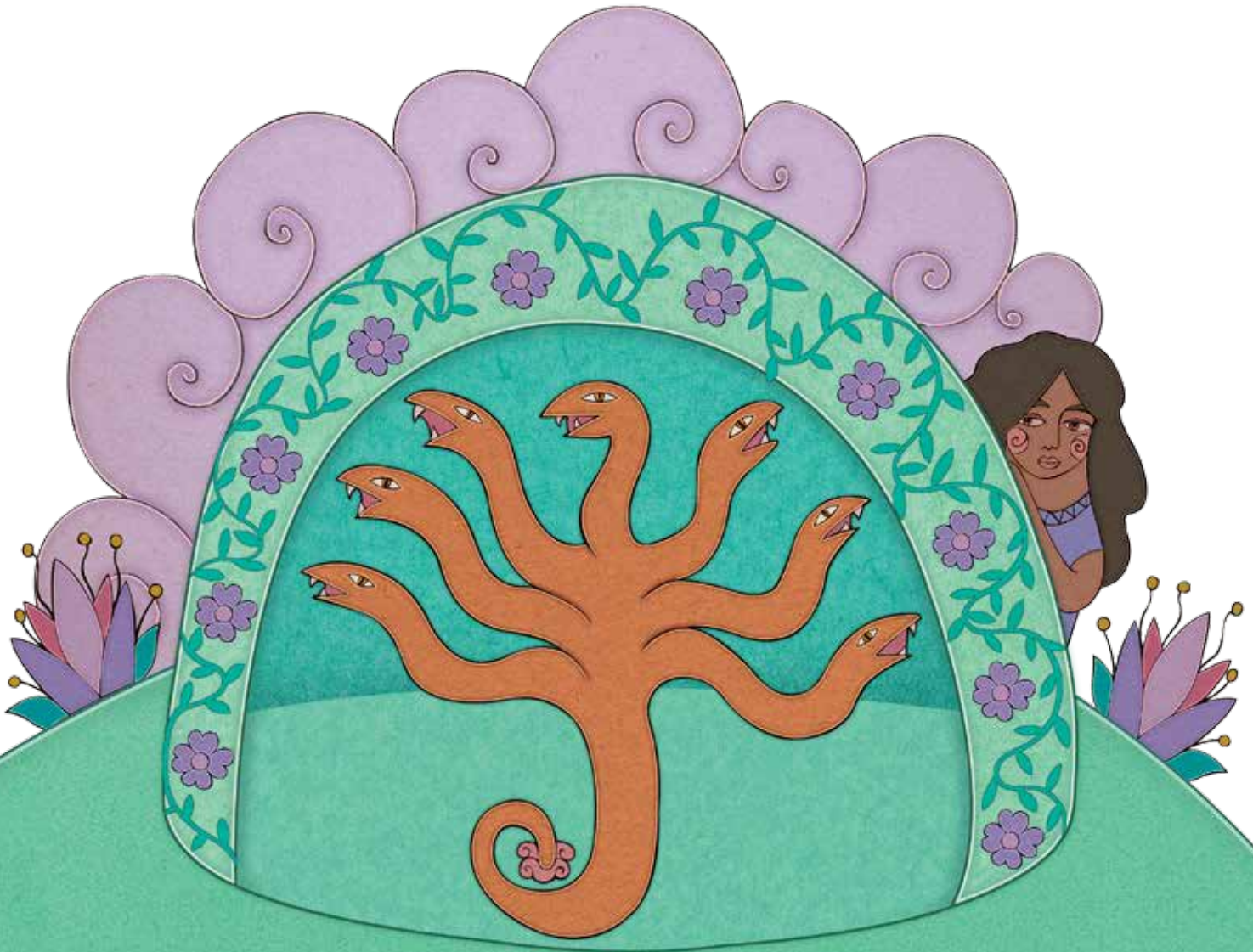

To'o sa'a te chaa: Jorge Bucay
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Jesús Ponciano Ramírez Quiroz

* Bucay, J. (Parafraseador). (2015, mayo 12). Codicia. Recuperado de http://bibliotecadigital.tamaulipas.gob.mx/archivos/descargas/03327253f_26cuentosparapensar.pdf

28. Koo xini uxa*

Kei in tu'un ana'a ja niyoo in jasi'i, ja ninduku'un se'e, te ndatu na kaku. Te in ja'a kua'an yuku kua'an ki'in nduku. Yaa yu'u in yucha, xiin in kava, uan nikeja'a u'u chiif. Te nikaku se'e uan.

* Ramírez, E. (Adaptadora). (2012). *Historias de cuevas, culebras y diablos*. (2ª edición). México: Conafe: 25. (Hacedores de las palabras).

Nikeja'a kaku se'e te nijini ja kakenta uxa xini te in su'uma ja t̃in ndi uxa xini. Te jasi'ti uan, ja nijini ja suan kaa, tuu niyu'u te nija'a ja nijaxi te nisndoo chii kava nuu nikaku.

Kuano'o ve'e te nisda'u yii: nikei jini ja niji'i se'e luli te nichunduji.

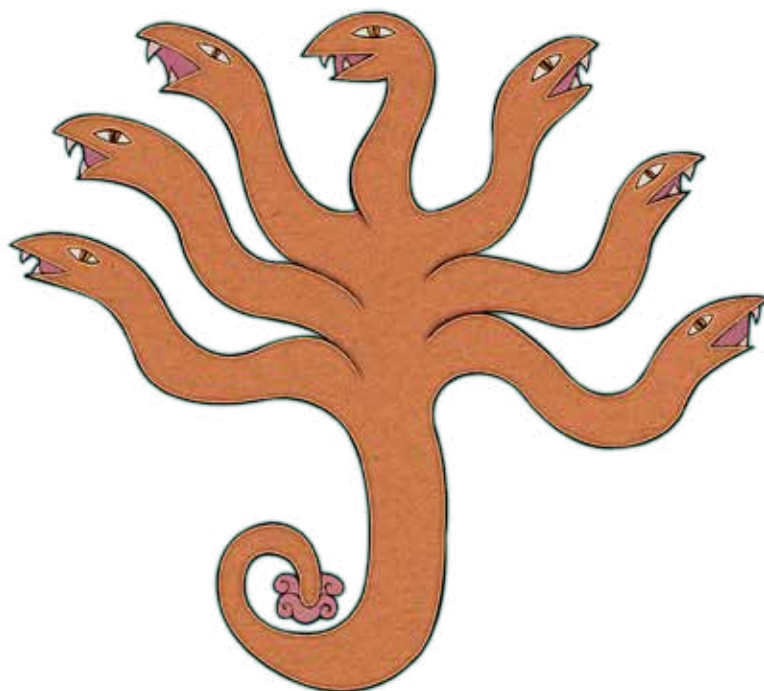
Nini kenta jasi'ti uan ve'e, ja'an ja kua'a ja kaxi koo ja yoo uxa xini, te tuu nikumani in ñayiu ñuu uan ja jito yu'u te nijini nuu kit̃i uan.

tnka kiu ninaxrukuin kua'an kua'a ja kaxi se'e te nijini ja tu nuu iya. Ninanduku xraan te tu ninani'i. Te jayii ja nijini nuu koo uan niki'in kua'an, ndee ndechi ja'an kit̃i uan.

Kit̃i uan nijaa chiif in kava te uan nindoo. Vina nani kava Chayotepek, xriin nuu nikaku koo uan.

Kanakani ja kit̃i uan nindoo chiif kava uan, te vina uan yaa.

To'o sa'a te chaa: Ángela Altamirano
To'o ja nachaa nuu tnka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

29. Che te chaa ndito yuku*

Ƨn akua, Ƨn jaluli ja nani Che, jisiki ichi yujue'e ve'e uan, akua ki'uka te nikakana taa na ndiu ndukava kusu.

Tu kuni Che ja ndiu ndukava, te nikenta taa te nikaneta'an nuu. Che nindiu te nindukava. Te ñu'u ini ja kusikika, te nindukuin te nikeja'a jisikika, nikuu ñuu kuiti te ninakoto te nijini ja vei in ñu'u ja ndii, ichi Ƨn ichi nuu tua kajika ñayiu. Che nindukuin te nija'ande'e, nijaa, te tuu noon yoo, te ninaxrukuin kuano'o ve'e.

Nindatu inka akua na kenta ja ndii, te nijika kua'an, nikaya'aka nuu ja ndii uan, niyu'u te nijinu kuano'o ve'e.

Ƨnka kiu yee staa Che jiin taa, te naa niyatu'un noon nita'an ixi, tu jini Che noon nita'an kei, te ninakani nuu naa noon nita'an inka akua uan. Te taa nikanakani nuu ja kandito yuku kakuu te mani akua ka jika, ka jein tikayi nuu ja'a te kachaa ñu'u na kundijin nuu ja kajika. Ichi ya'a ichi uan kajika, kandito yuku, yunu, te taka noon yoo chii kava.

Suan nita'an te vina jandatu nuu taa te tua jisiki akua.

To'o sa'a te chaa: Eduardo Cuahua Tequiliquihua

To'o ja nachaa nuu inka yu'u:

Julián Jiménez Ramírez

* Cuahua, E. (Parafraseador). (2015, mayo 12).

José y el cuidador del cerro. Recuperado de <https://bit.ly/2krdxol>

30. Ñi'i lanchi*

Jiin yuu te jiin ñu'u kasa'a ñi'i lanchi. Mani yuu ndoo kajantiun, kasaka ñu'u jiin nducha te kachu'un mi'i ja kenta nuu kajiko triu. Suan kasa'a ñi'i lanchi.

Xra'anka kasa'a in ve'e luli te ini uan kasa'a ñi'i lanchi. Suni kajein ndava, ka kuu yunu ja kayituu yuu. Ka jein in in yuu nini ka chu'un nde'eyu na tiin suan kasa'a nduu, suan ka sa'a te kasndoo in yujue'e nuu kaku ñayiu ja ka jichi.

Ichu nuu ja'a yoo in jinu nuu kachaa ñu'u ja kuñilini ñi'i uan. Nu na kuchiyo chi nduva'ayo nuu u'u yikiyo, nuu kuitayo xi nuu kaku se'e in jasi'i.

Ñayiu ja ka jichi, ini ñi'i lanchi kajantiun yuku ja sa'a tana cuenta nuyuxi suan te katau va'a jiin yoko. Na kenta yoko kachu'un nducha nuu jinu uan te kana yoko. Suni kasndua'a inka yuku cuenta nda'a nukaji, yuku tinana te inka ja nani capolinciyo.

Kajasu yujue'e ñi'i jiin sa'ama kuita xi jiin tekei. Ñayiu ja ka ku'u chi uni ja'a kajichi ñi'i.

Nuu kakani'i ja vee xraan chi kaku u'u yata, xi nda'a, te ja na nduva'a ka kaa ñi'i.

To'o sa'a te chaa: Enedina Hernández Santos
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

* Hernández, E. (2012). Baño de temascal. En Ramírez, E. (Adaptadora). *Oficios y ocupaciones*. (2ª edición). México: Conafe: 55 (Hacedores de las palabras).

31. Jaluli ja nikuu nisa'a ndi'i taka nuu*

Uu jaluli ka kili'u xra'an siki in mini nuu ñu'u l nducha yu'ua, te sanaani, maa yu'ua nindata te in jaluli nikanakava nuu nducha. Te maa nducha niñu'u sua'an ichi chii nuu vijiin xraan, te ja na tavayo kuni ja ta'uyo nuu maa yu'ua ja kasnde siki nducha.

Te inka ta'a luli nikeja'a kana na chinde jina'a, te niin tu ja te nanduku yachi in yuu te nikeja'a kani siki yu'ua ni'i xraan. Nikani, nikani te nikani te nikunde nisndata ti'i te nichinde choo ja tiin nda'a luli ja nikanakava te natava.

* (S. a.) 2015, abril 01). El niño que pudo hacerlo. Recuperado de <https://bit.ly/2kQXgcF> (paráfrasis).

Ƨn nana'ni te ja kajisiku yani ja nikajiniso'o ja kana, nikajaa vonvero.

Te ja nikanakani ndasa niyoo, tu ka ndukuin ja ka yatu'un ndasa in jaluli ti'ilu nikunde nisndata ti'i yu'ua ja koko xraan. Ndasaku ja nikunde jiin nda'a, ma kandiayo, tuni xraan yoo ni'i nda'a. Ndasaku ja nikunde —ka kei.

Ƨn to'o ña'nu ja kandii yani, nijiniso'o, te nitua'a nuu vonvero:
—Ru'u jiniri ndasa nisa'a —nikei—
ndasa —nikakei. To'o ña'nu nikei:
—Niin tu nijindii yani va'a kei kuni ja maa kutuni sa'a.

To'o ja nasa va'a: Eloy Moreno
To'o ja nachaa nuu inka yu'u:
Julián Jiménez Ramírez

32. Tu'un ii*

Ni nani Velisa Krepusculario, si'u ya'a tu ni jen ve'e ñu'u te ni jasu naa ni jen, ma ni nanduku te ni nani'i te ni nanden jin maa. Tiun ja ni sa'a ku ja ni xiko taka tu'un.

* Allende, I. (Parafraseadora). (1990). Dos palabras. En Allende, I. *Cuentos de Eva Luna*. México: Editorial Diana (Fragmento): 11-20.

Nijika Ñuu, nindari te ninuri nijika nuu sa'a vijiin te nuu sa'a ñi'ini, nija'an nuya'u, nuu jein jiin kun yunu te in sa'ama ja sa'a ndatĩ nuu xiko, jiin sa'ama ya'a jasu nuu ndikandii te nuu sau, te xiko. Tuni ka'añu xraan ndatiun chi ndi'ĩ ñayiu a kajini.

Ni yoo ñayiu ja nikandatu taka kuia, te nu nijaa jiin ndatiun ja ndiso chií xe'e, ka inkuiñiyuku nuu xiko.

Tuni ya'u xiko. Ja u'uni xu'un xiko tu'un ja jani xini ma, ja uxa sa va'ka ja ka janii, a ñin chaa tutu ñayiu si jiin ñayiu yii ja kajinita'an te ja uxiuu chaa tu'un nduva'a ja ku ja kajita'a. Suni xiko tu'un ja chaa nuu tutu, nijasu tu'un suani chaa, mani tu'un ja niyoo ana'a chaa sani niyoo.

Suani nijika jin tu'un jaa ja chaa taka Ñuu. Ñayiu ka cha'u un chaa ñin xi uu yuku taka tu'un: nikaku ñin jaluli yiki, niji'i in ñayiu, nikata'nda'a se'eyo, nikakayu itu, nduchi xi yikin. Taka Ñuu ka nataka ñayiu nuu va'a kuniso'o ja keja'a ka'a te sua kajini ndasa kajisiku inka ñayiu, xi ñanita'a maa.

Un in ñayiu jaa kun xu'un nu, maa ja'a kuta'u in tu'un ja mani jini te si'u tu'un kui'a ini. Nijasus inni tu'un ku ja ku ndi'ĩ, chi ja snda'u ku mua. Taka in ki'in sin sin tu'un.

To'o sa'a te chaa: Isabel Allende
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

33. Chaa yua'a te ndesa nikakaku yuu*

Luu te va'a ñaa nikaiya ñayiu ñuu ja nani *kumiai*, xraan kakusiï ini te nijaa in kiu ja xraan nisa'a vijjin, nikuun xran yu'a taka yuku uan, te nijakoyo ñayiu ja Kini ii kandaa, vikoyo ichi ninu ya'a, xraan, xraan ini jina'a. Kandaa kuijin te nduchi kakuan. Ñuu nuu kayaa ñayiu uan vijjin xraan sa'a. Kini kandaa yuu ja kajantiun nuu kajata'an, suku xraan kaskana, te xraan ñaa kasa'a ja katau'u. Kaikuu ja kiyaa ñu'u, yunu te taka kiti ja kañuva'a ñayiu ja kayaa ñuu ja nani *kumiai*.

Ñayiu ñuu *kumiai* uan tu nikasndo maa, suni nikajata'an jiin, chi kandito ñu'u, te ñayiu ja kini ii kandaa nikaskana taka yuu ja

* Conaculta-CNDCI-ICBC. (Parafraseadores). (2007). Los gigantes de los hielos y el origen de las piedras. En Conaculta-CNDCI-ICBC. *La rumorosa. Donde las piedras nos miran*. (2ª edición). México: Conaculta-CNDCI-ICBC (fragmento): 20-21.

yoo nuu yuku ja nani Rumorosa, yuu uan nikaja'ani taka kiti te ñayiu ja nikayaa ñuu uan.

Kua'a ñayiu ñuu *kumiai* uan nikajicha kaja'an, te ñayiu ñuu kumiai ja xraan ini nikajata'an jiin ñayiu yu'a ja kini ii kandaa.

Suan nikajata'an kua'a kuia, suan te nikajini ja ñayiu ja kandaa ka'anu xraan tu ndichi jina'a, te nikaskunu. Suan ja tua nikajata'an te joona ñayiu ñuu *kumiai* uan nikandoo ka yaa uan. Te tinika jina'a nikajicha ka ja'an, vina kayaa nuu inka ñuu.

Nikanaa kua'a ñayiu ñuu *kumiai* uan te suni nikande'e ja'a to'o ja nani Jakumé, chaa kuña'anu ñuu uan nikuu, suni niji'i ñasi'i te nindoo nda'u in se'e si'i ja nani Jakumva.

Te ñayiu ja kakuña'anu ñuu uan nikakei ja jaluli uan koto to'o ja nindoo kuña'anu kunuu ñuu uan.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

34. Sufi chaa sku'a*

Sufi chaa sku'a, te nuu nisndi'i nisku'a nakani in tu'un va'a, te jaluli ja sna'a nuu tu kajini va'a taka tu'un va'a ja sna'a nuu.

—Chaa sku'a nikei in jaluli ja sku'a in añini. —Ro'o janiro tu'un va'a ñuuyo maa tu janiva'aro nou kei taka tu'un ja nakaniro...

—Jika ta'uri nuuro jina'aro. —Nijika ta'u chaa sku'a. Nde'e na kua'ari in nde'e trasnu nuuro va'a keero.

—Kuta'uri nuuro chaa sku'a —nikei chaa jika jiin chaa sku'a.

—Kuniri, ja ko va'a iniro, skuiri nde'e trasnu. Nu kuniro.

—Kuu. Kuta'u xraanri —nikei chaa jika jiin chaa sku'a.

—Kuniro ja, ru'u ja tinri yuchi nuu nda'ri, ka'yari sava sava va'a ku keero...

—Kuuni... Xraan kukanori nuuro ro'o chaa sku'a...

—Ma kukanoro chi ru'u ka'ñuri nuuro. Kuniri ja kusi iniro...

Kundatu na kaxiri jiin yu'uri te vasu kua'ari nuuro...

—Tu chaa sku'a. Ma sa'aro suan —Niku ta'ñu chaa jika jiin chaa sku'a. Chaa sku'a kueni nikei:

—Nuu ru'u kaxru'un va'ari nuuro taka tu'un... ma ku chi jasu jaluli ja ja'yo jayee onde yu'u kakuuro.

**To'o ja nachaa
nuu inka yu'u:**
Julián Jiménez Ramírez

* Bucay, J. (2009). *Cuentos para pensar*. Argentina: Océano: 2009.

35. Ja nikasna'a tatañuyo nuuyo*

Suan nikaisiku tatañuyo ana'a: nikasna'a nuuyo ndesa kuyaayo, ndesa kuchakuyo, ndesa ka'anyo, ndesa kotoyo taka noon yoo ñuu yiu ya'a. Nikasna'a nuuyo na kiu te ndenu chiñu'uyo, chi uan kaisiku ia'a ñuuyo ja nani mixes, ja kaja'a ja keeyo te kandito yo'o. Kastutu taka noon kajinda'a te kaja'a nuu ia'a uan jina'a: nducha kua'a, tikoo te yiti ñuuma.

Nuu nijaa kiu viko, kaja'an nuu kakei ja nani nuu yu'u maa ja ku mixe, *Anajëntum o Yuujk akém*. Sani kasa'a vina suni suan nikasa'a ana'a, ja kaja'ani chuun, kajoko yiti ñuuma, ka chu'un nducha kua'a te ndixri, kajika ja na kuyaa va'a ja maa kuku'u maa, se'e, te taka ta'an.

* Reyes, J. L. (2008). La herencia de nuestros abuelos. En IEEA-Oaxaca. *Nuevos horizontes. Antología de cuento mixe*. México: IEEA-Oaxaca: 129. (Voces de un pueblo, 3).

Nuu nikuu ja nikaja'an tatañuyo nuu kachiñu'u, kanaxrukuin ve'e te kasa'a ndeyu jiin chuun xi ko'olo, xi na kitì nikaja'ani ja nikaja'an nuu ka chiñu'u uan, te kayee jiin ta'an te suni kaja'a nuu ñayiu inka ñuu ja suni kaja'an nuu kachiñu'u. Suni nu tu kuu va'a taka noon ka chi'i, kaja'an kachiñu'u suni sakua'a na kuu va'a taka noon ka chi'i.

Nikasndoo ndi'i: ndesa kajani ini, ndesa kasa'a, ndesa kuchakuyo, ndesa kusikuyo, ndesa kukotoyo maayo, ndesa kotoyo ñuu yiu ya'a. Nini kuu ja sa'ayo te sna'ayo nuu se'eyo, suan te na kundaa jina'a ndesa kusiku te kuchaku.

To'o sa'a te chaa: José Luis Reyes Hernández
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

36. Tortua jiin tijii*

To'o ña'anu kanakani ja in tijii nijinu nuu in yucha te ninaketa'an jiin in tortua.

Tijii niyatu'un:

—Noon sa'aro.

—Ndukuri ja ker.

—Te ro'o noon ndukuro —niyatu'un tortua.

—Veiri viko'ori nducha.

—Yuva'a —nikei tortua.

Uan te nikei tortua nuu tijii:

—Ro'o chi xraan luu jikaro ichi ya'a ichi uan, tu kuitaro, te ru'u xraan u'u jikari, kuniri ndecheri sa ndechero, chi va luu xraan ku ja ndecheyo nuu suku uan.

—Suan kuu —nikei tijii— nu kuniro kunda'ari ro'o ki'inyo, na kuniro.

—Yuva'ani —nikei tortua te nikusi xraan ini.

Nikaa tortua siki tijii te nikandeché. A kaiin nuu suku uan te nikei tortua nuu tijii:

—Xraan xiko ja'an xiniro.

Nikiti ini xraan tijii te nikei:

—Nuu naka'ankaro suan chi skanari ro'o.

Tortua niyu'u te tua nika'an. Ninda ini, te nikei inka ja'a:

—Xraan xiko ja'an xiniro.

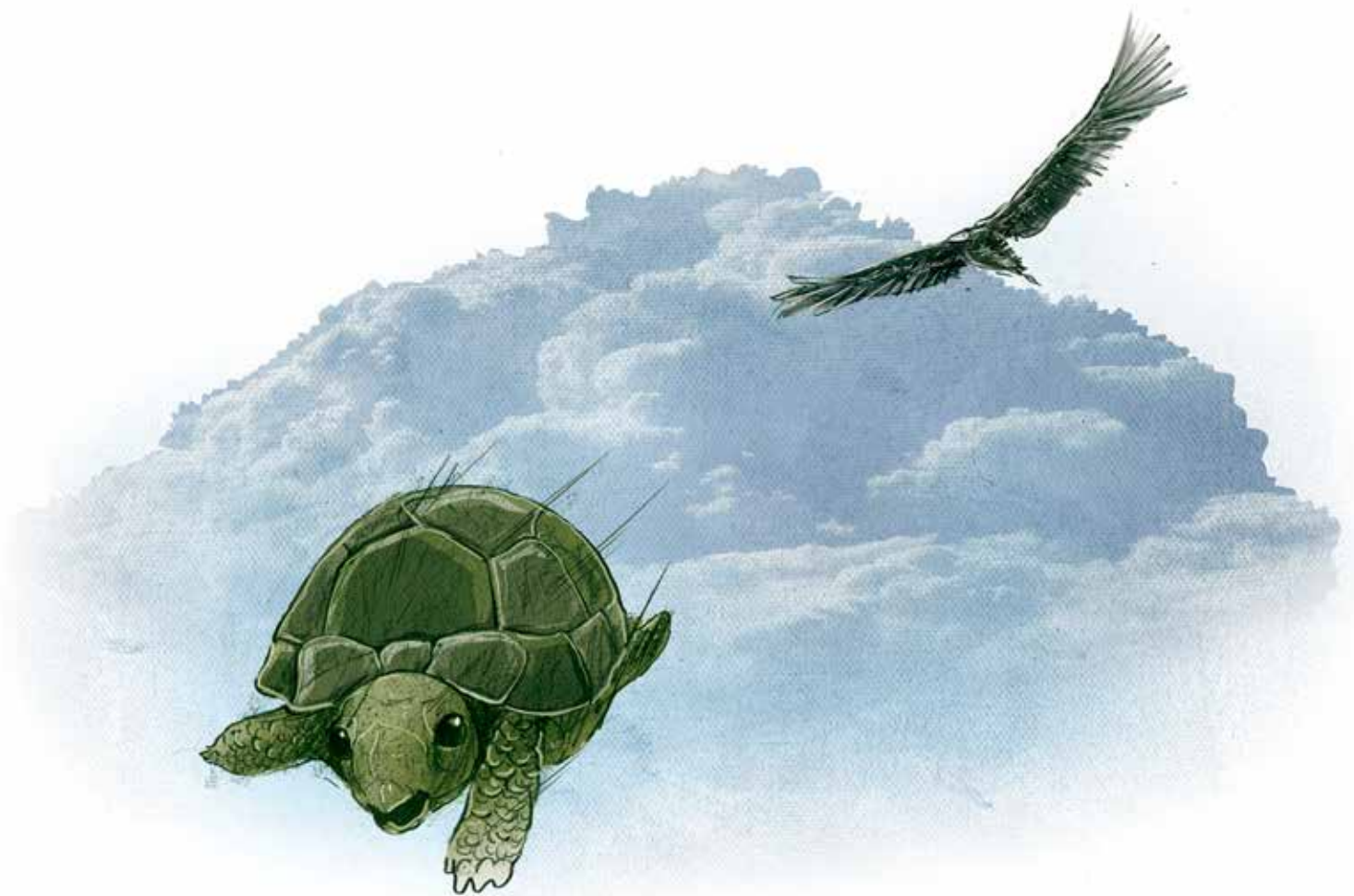
* Domínguez D., I. (Parafraseador). (2002). La tortuga y el zopilote. En Conaculta-DGCP. *Relatos Zoques. Dũ ore'omora'mbũ jaye*. México: Conaculta-DGCP: 37. (Lenguas de México, 17).

Te nikití ini tijí te niskana tortua, te nita'anu yíkí, te nana ñuu jini sa'a tana ninasava'a yíkí, ja uan ku ja tortua manimaa yíkí ti'ilu yaa nuu yíkí ka'anu tortua.

To'o sa'a te chaa: Inocencio Domínguez D.
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

**Naxrukuin nuu Tutu ja kaskua'a ñayiu
ña'anu te sa'a noon ka'an.**

37. Jako jiin va'u*

Ni yoo tn ja'a in jako jiin in va'u. Jako jindii yituu nuu in yuu ka'anu, te nijaa in va'u te niyatu'un:

—Noon kuu ja yituro nuu, ro'o jako.

Nikei jako:

—Yituri in yuu, chi nu ma chituri nuu naa ñuyiu ya'a.

Te va'u niyatu'un inka ja'a:

—A nikuitaro jako ja yituro yuu uan

Te nikei jako:

—A nikuitari.

Te va'u ja xraan kusii ini nikei nuu jako ja chindee te nikei jini:

—Ru'u chituri yuu sava'a maa ndi'i ñuyiu, nu tu chi naayo, nu kuniro kua'an nduku ndeyu, te ru'u ya'a kundaturi.

Vee nikei jako te kua'an nduku ndeyu,
nikuu na'a xraan ja kua'an te tu cha,
te va'u a ji'i soko te nikei:

—Tuu nu sa'a na ndi'i ñuyiu,
ru'u chi siari yuu ya'a.

Va'u nisia yuu te kua'an
nanduku jako. Ninani'i ja'a
in vi'inya yee chiki jindii,
te nikei jini:

* Román, R. (Compiladora y parafraseadora). (2007). El tlacuache y el coyote. En Román, R. *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*. México: Conaculta-DGCP: 49-50.

—Ro'o nisnda'uro ru'u, nikeiro jiniri ja
naxrukuinro, te tuu nijaaro, vina te kuniro noon
sa'ari jiinro.

—Noon keiro.

Nikei jako:

—Maa kiti iniro va'u, ña'a keero chiki ja a
nijichi.

Nija'a jako in chiki ja a nijichi nuu va'u te
niyee, asu xraan ka te nijika inka, te jako nija'a
in ja yi'i xraan te yo iñu te ja nikeja'a yee va'u
nindukoto iñu ini yu'u, nindua ndee te nindoo
katu.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u:

Julián Jiménez Ramírez

**Naxrukuin nuu Tutu
ja kaskua'a ñayiu
ña'anu te sa'a
noon ka'an.**

38. Kuu tana jiin yuku*

Nikakuri kuia 1934, jiniri tu'un ja nani kiliua te tua ka'anri. Vina yaari nuu nani La Parra, nuu kaketa'anri jiin ñuu kiliua: Nisatiunri oko uxi kuia niskeri kachi, sandoori ve'e, nisa'ari ndeyu ve'e nuu kaxiko ndeyu ñuu nani Mexikali.

Nikundaari sa'ari tana jiin yuku chi nanañuuri te naari nikajito jasi'i ja kakaku se'e. Naari ninani Martina Ochurte, te mani jiin yuku ja ja'an nduku yuku sa'a tana, nu kakaku jaluli chi jantiun yuku ja nani sauco te mansaniya ja yoo yuku uan, chu'un jiin ndixri, skuchi to'o ja kakaku se'e, ñi'ini ñi'ini, te sndukava ja ma ki'in kajin. Ja maa kuchi ndeva'ana jasi'i, na sinu

uu xiko kiu, te maa

ke'e nuu, ixi, te maa kee xra'an na ja'a

uu xiko kiu, ja ma chu'un ñii te

xra'an nuu ndi'i ja yee. Te naari

chi mani maa nijito maa sa

niyoo se'e, chi jinito ndesa kuu.

* SEP-Conafe-COLEF. (Parafraseadores). (1996). Curar con plantas. En SEP-Conafe-COLEF. *Voces de Calafia*. México: SEP-Conafe-COLEF: 93-95. (Fomento cultural, s. n.).

Taka yuku ja kuu tanayo, chi mani yuku uan ni'iyoy. Taka kue'e ja ta'anyo nuu nija'ñayo mayo, chi jiin yuku ja nani *pasmo* nanda'ayo; jiin vi'inya nduva'ayo nuu ta'anyo kue'e ja nani *diabetes*. Jiin yuku ja nani *meskite* ndikoyo te chu'unyo ñii te ko'oyo nuu nikaniyo mayo te u'u iniyo, te nuu kana ste'eyu nuuyo scho'oyo te nakachayo nduchiyo. Te yo'o yuku ja nani palmiya jantiunyo ja nakachayo sa'amayo; sa'a xraan tiiñu, te nuu ke'eyo kiu tikata yo'o. Sndua'ayo nda'a yuku ja nani *canutiyo* te ko'oyo na nundoo nduchi iniyo.

Suni yoo yuku te nda'a yuku ja yeeyo, viko yua'a, yu'u jichi kandukuyo taka yua, verro te *verdolaga*, suni yoo yunu ja nani sausal. Jiin yunu sause uan kasa'ayo taka ve'e, te veé viko.

Ita yau, te ita yuku ja nani *lechuguiya* suni kayeeyo, taka ita uan kandukuyo nuu yuku yoo fevrero, marso xi abril, scho'oyo te keeyo.

Vina kajantiunkayo taka yuku ja kuu tanayo, te suni kaja'anyo ñuu ja nani Vaye de Trinidad chi uan yoo ve'e nuu kasa'a tanayo.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u:
Julián Jiménez Ramírez

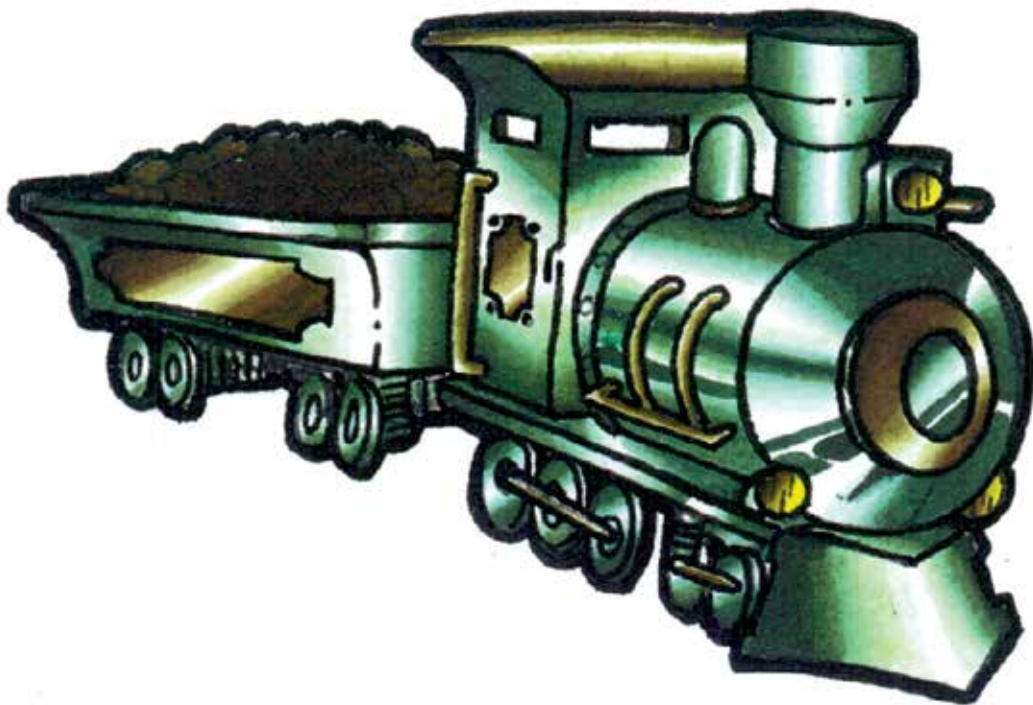

39. Staa luli yuchi*

Ƨn ñayiu si'i ja va'a yoo nijaa in aĩini nuu ka ndukuin tren. Sua'a ichi ventana ka kaxru'un nuu ja tren nikukue te kukue in oraka te ja nuu ndukuin. Te ñayiu si'i ya'a ja maa kunini ini niki'in ja'a kua'an nuu kaxiko, nijaan in tutu ja ka'u te in volsa staa luli yuchi.

A yo tu'a ja cha *tren*, te ninduko nuu in teyu nuu unkuin *tren*. Ka'u tutu, in chaa suchi inko xin. Te sanani to'o si'i nde'e ja chaa suchi, tu nika'an niskani nda'a nuu volsa te niki'inni in staa luli yuchi te keja'ani yee.

Ñayiu si'i ya'a kiti ini, maa tu jani ini ja kanita'an, maa in mani ñu'u ini ja kiti ini, te, yooni ninde'e nuu te niki'in volsa te nitava in staa luli yuchi te niyee nuu chaa ya'a.

* Bucay, J. (Parafraseador). (2015), mayo 12). *Galletitas*. Recuperado de http://bibliotecadigital.tamaulipas.gob.mx/archivos/descargas/03327253f_26cuentosparapensar.pdf

Chaa ya'a nijakuni te niki'inni inka staa luli yuchi. Te maa ñayiu si'i ya'a suni suni ki'in inka staa yuchi te, jiin ja kiti ini xraan yee te nde'e nu maa chaa ya'a. Kande'e nuu ta'an jina'a te kajaku te kayee staa yuchi.

Maa ñayiu si'i ya'a kiti ini xraan, te maa chaa suchi kusi xraan ini. Te maa ñayiu si'i ya'a ja jini ja inna staa yuchi kande. Te jani ini ja chaa suchi ya'a “ma kundeka ini” ja ki'in inna staa luli yuchi jani ini, te nindoo nde'e nuu chaa uan te nuu volsa nuu ñu'u staa luli yuchi.

Kue kueni, chaa ya'a niskaani nda'a, te ki'nni inna staa luli yuchi te, vita ii, ja'ya sava. Te jaku jakuni nika'ñu sava staa yuchi nuu maa ñayiu si'i. —Kuta'uri —Kei maa ñayiu si'i ya'a te ki'in sava staa luli yuchi. —Yuva'ani— nikei maa chaa suchi ya'a, te yee sava staa yuchi.

Tren nijaa. Kiti ini, ma ñayiu si'i ndukuin jiin volsa te nikaa nuu tren. Nani'i, te jisnde siki tren kua'an te nde'e nuu chaa suchi ja ndukooni nuu teyu te jani ini: “chaa ndeva'ana ku”. Kasu ina yu'u ja kiti ini. Juña volsa ja tava voleto *tren* te ninani'i, staa luli yuchi ja ndasuni kande... chituini.

To'o sa'a te chaa: Jorge Bucay
To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

40. Anu ja ninaa*

A yoo xraan kuia nikakenta uni jaluli ja mani ñani kakuu kandito ndixi'iu te rii, nuu in ñuu ja nani Taváchi.

Kaiin va'a kiti ka yee, te nikayu'u te nikajinu kaja'an. Jaluli ja nani Lupi nikei nuu kua'a ja nani Pelu: —Kukotoro Maria ya'a, nini ru'u nandukuri ndixiu'uyo. —Tu, nikei Pelu, va'a na chindeeri ro'o. Te nikajika ka ja'an te nikasndoo maa in kua'a luli uan.

Ja nikastutu ndi'i kiti jina'a, Pelu jiin Lupi kananduku Maria te tua nuu yoo nuu nikasndoo, nikananduku, te tu nikanani'i, nikayu'u xraan te nikanaxrukuin ve'e tata ñuu te tuu nikakaxru'un nuu noon nikata'an.

Ja nindii inka kiu nikanakani nuu tata ñuu, te to'o ya'a nikaja'an ka'an jiin to'o ja sa'a tana na ki'in jiin ki'in kaxru'un nuu taa jaluli uan.

—Ma ndukuia'a inini jina'ani, nikei to'o ja sa'a tana, maana kukotona anu Maria suan te nani'i ichi ja naxrukuin ve'e.

Te taa jaluli uan nikakaxru'un nuu to'o ja kuña'anu ñuu nikandututu ñayiu ñuu ja ki'in nanduku Maria. Nikuu iñu kiu te tuu kanani'i, te taa kandukuia'a ini te kananduku ichi ya'a ichi uan, in kiu, nikaa naa jaluli uan yuku kua'an te nijito nuu ichi ya'a ichi uan. Te ninakoto, te nijini ja ini in yau jisiki xraan Maria, yachi nikuun yau uan te, nikaya'aka, te nijini ja ku'u jaluli uan, niki'in te kua'an jiin nuu iyaa to'o ja sa'a tana.

—Maari koto anu Maria na nduva'a te na kee va'a, nikei to'o uan, ma ndukuia'a iniro jina'aro. Kunuu uan te ndi'i ñayiu ñuu

* González, B. et al. (Parafraseador). (2004). Alma perdida. En González, B. et al. *Las historias de los viejos. Anayáwari Irétari*. México: La casa de las mujeres: 36-39.

nikanataka ja nikajini ja nikakanani'i, nikajande'e ndesa kuu Maria nuu a kua'an nduva'a.

—Kuachi kua'a te ku'u, kuu naja'a nikasndoo main nikei in chaa. —Suan kuu te taka anu ja yoo yuku uan nikandito, nikei in jasi'i.

Ja nijaa to'o ja kuña'anu ñuu, to'o ja sa'a tana te ndi'i ñayiu ña'anu nikakei: —Kajiniyo ja yoo tini ja kuu yuku uan, te chu'uchi ndito yo'o tuu sndo'o ndeva'ana yo'o, suan nisa'a jiin Maria.

To'o ja nachaa nuu inka yu'u: Julián Jiménez Ramírez

Notas

[illegible]

En este Libro de lecturas se encuentran diferentes textos que ayudarán a las personas jóvenes y adultas, que están aprendiendo a leer en su propia lengua, a desarrollar la habilidad para leer en voz alta y reconocer algunos elementos básicos de la escritura de su lengua.

Los temas de los textos fueron escritos tomando en cuenta los elementos culturales de la población a la que se dirige este material, esto con la idea de que las personas se interesen más en la lectura y reconozcan que sus conocimientos, saberes, leyendas, formas de vida, canciones y tradiciones son valorados y tomados en cuenta en los materiales educativos que elabora el INEA con el apoyo de los institutos y delegaciones estatales.

Nuu tutu ya'a ja ñu'u taka tu'un ñayiu xii ñuu ni'iyu taka tu'un ja chindee ñayiu suchi xii ñayiu ña'nu ja kakundaa ka'u nuu yu'u maa, suan te na kuu ka'u ni'i te nakuni ndasa ku ja kachaa yu'u maa.

Taka ja kayaa nuu tutu ya'a nikachaa sani ka yaa ñayiu taka ñuu ja ka'u, suan te kakuniri ja na janta'an iniro ka'uro te chu'un iniro ja taka ja kajiniyo, ja kajini so'oyo, taka tu'un ñuu, tu'un ñayiu, yaa, ndasa kaisikuyo, suni kachiñu'uri te nikachaari nuu tutu ya'a ja sa'a ve'e ja nani INEA ja kachindee taka inka ve'e tiun.

GOBIERNO DE
MÉXICO

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

INSTITUTO
NACIONAL PARA
LA EDUCACIÓN
DE LOS ADULTOS

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
SAJA TE JA KUTA'UNI KUU